

МЕДІАЦІЯ У ВІДНОВНОМУ ПРАВОСУДДІ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

www.coe.int/children

Будуємо Європу
для дітей та разом
з дітьми

МІНІСТЕРСТВО
ЮСТИЦІЇ

Погляди, викладені в цьому документі, є відповідальністю його авторів і можуть не співпадати з офіційною політикою Ради Європи.

Відтворення уривків (до 500 слів) дозволено, за винятком комерційних цілей, якщо збережено цілісність тексту, уривок не використовується поза контекстом, не надає неповну інформацію чи іншим чином не вводить читача в оману щодо природи, обсягу чи змісту тексту. Цитований текст завжди має бути позначений таким чином: «© Рада Європи, рік публікації».

З усіма запитами щодо відтворення чи перекладу всього документа або його частини слід звертатися до Директорату з комунікації (F-67075 Strasbourg Cedex або publishing@coe.int).

Будь-які інші повідомлення щодо цього документа слід спрямовувати до Генерального директорату Ради Європи з питань демократії та людської гідності. F-67075 Strasbourg Cedex. children@coe.int

Обкладинка та дизайн:
Марія Жукевич
Фото: © Adobe Stock

© Рада Європи, листопад 2024
Надруковано в рамках проекту Ради Європи «Захист прав дітей під час війни і в післявоєнний період в Україні».

Авторський колектив:

Наталя Крестовська, ювеналістка, д.ю.н., професорка, к.і.н., медіаторка (DAA – Deutsche Anwalt Akademie), тренерка навчальних програм, членкиня Правління громадської спілки «Українська академія медіації», почесна членкиня громадської організації «Національна асоціація медіаторів України», голова Правління громадської організації «Фокус права», співавторка законопроектів з медіації, Кодексу етики медіаторів та рекомендацій «Основні засади навчання базовим навичкам медіатора», розроблених громадською організацією «Національна асоціація медіаторів України», підручника «Медіація у професійній діяльності юриста».

Ірина Федорич, юристка, медіаторка, к.ю.н., супервізорка медіаторів, інтервізорка з питань надання допомоги в забезпеченні доступу до медіації у системі безоплатної правової допомоги, співавторка та тренерка навчальних програм системи безоплатної правової допомоги з питань альтернативних способів врегулювання спорів для працівників центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги та медіаторів, в.о. голови Правління громадської організації «Асоціація сімейних медіаторів України», членкиня громадської організації «Фокус права», громадської організації «Національна асоціація медіаторів України».

Катажина Стриєк, сертифікована тренерка з медіації, викладачка, терапевтка, міжнародна експертка Ради Європи.

Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх: навчальний посібник/укладачі: Н. Крестовська, К. Стриєк, І. Федорич за заг. ред. О. Калашник.- Київ: 2024. - 142 с.

Літературне редагування: Сергій Губін

Навчальний посібник підготовлений в рамках розробки Спеціалізованої програми підготовки медіаторів «Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх», що здійснюється суб'єктом освітньої діяльності – Координаційним центром з надання правничої допомоги за підтримки проекту Ради Європи «Захист прав дітей під час війни і в післявоєнний період в Україні». Посібник підготовлено у межах співпраці з Координаційним центром з надання правничої допомоги.

Цей посібник призначено для використання у навчальному процесі спеціалізованої підготовки медіаторів для роботи у сфері відновного правосуддя за участю неповнолітніх.

Навчальний матеріал систематизовано у чотирьох розділах, присвячених особливостям кримінально-правових конфліктів за участю неповнолітніх, основам відновного правосуддя, основам ювенальної юстиції та особливостям медіації у відновному правосудді за участю неповнолітніх.

Посібник створено на основі сучасних доктрин, міжнародних стандартів, зарубіжного та національного досвіду ювенальної юстиції та програм відновного правосуддя, медіації як основної форми відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Цей посібник може бути комплексним ресурсом для всіх фахівців, які працюють у сфері відновної ювенальної юстиції, і спрямований на підвищення ефективності та гуманності правової системи щодо дітей.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ	7
РОЗДІЛ 1. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНФЛІКТ	8
1.1. Поняття та ознаки кримінально-правового конфлікту	8
1.2. Соціальна структура кримінально-правового конфлікту	10
1.3. Правова складова кримінального конфлікту	11
1.4. Психоемоційний стан учасників кримінально-правового конфлікту	15
1.5. Кримінально-правові конфлікти за участю неповнолітніх	18
1.6. Криміногенні фактори поведінки неповнолітніх	24
1.6.1. Сім'я та виховання неповнолітніх	24
1.6.2. Особливості сучасного покоління дітей та молоді	31
1.6.3. Асоціальна та антисоціальна поведінка	33
1.6.4. Соціальна дезадаптація	34
1.6.5. Фактори ризику протиправної поведінки неповнолітніх	35
1.6.6. Організована злочинність неповнолітніх	38
1.6.7. Фактори ризику рецидивної злочинності неповнолітніх	40
1.6.8. Методи роботи з неповнолітніми правопорушниками	41
РОЗДІЛ 2. ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ	44
2.1. Поняття та парадигми ювенальної юстиції	44
2.2. Міжнародні стандарти ювенальної юстиції	48
2.3. Ювенальна юстиція України	53
2.4. Основи кримінального провадження за участю неповнолітніх	58
РОЗДІЛ 3. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ	64
3.1. Історія відновного правосуддя	64
3.2. Філософсько-правові основи відновного правосуддя	65
3.3. Міжнародні стандарти відновного правосуддя	70
3.4. Базові поняття відновного правосуддя	77
3.5. Принципи відновного правосуддя	79
3.6. Форми відновного правосуддя	81
3.7. Програми відновного правосуддя в Україні	85
3.8. Зарубіжний досвід реалізації програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх	90
РОЗДІЛ 4. МЕДІАЦІЯ ЯК ОСНОВНА ФОРМА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	96
4.1. Особливості підготовки до медіації за участю неповнолітніх учасників кримінального провадження	96
4.2. Особливості проведення медіації за участю неповнолітніх учасників кримінального провадження	107

4.3. Угода за результатами медіації	115
4.4. Врахування результатів медіації у кримінальному провадженні	118
4.5. Моніторинг виконання угоди за результатами медіації	124
4.6. Ресоціалізація і реінтеграція неповнолітніх як складова програм відновного правосуддя	125
4.7. Залучення юристів та інших спеціалістів (експертів) до процедури медіації	126
4.8. Етичні основи роботи медіатора у відновному правосудді за участю неповнолітніх	128
ДОДАТКИ	134
Додаток 1. Парадигма відновного правосуддя	134
Додаток 2. Основи відновного правосуддя	135
Додаток 3. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 року № 223-66/о/4-17 (витяг)	136
Додаток 4. Стандарти Польського Центру Медіації щодо медіації за участю неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення	137
Додаток 5. Пам'ятка потерпілому	140
Додаток 6. Право дітей на безоплатну правничу допомогу	141

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БПД	Безоплатна правнича допомога
БВПД	Безоплатна вторинна правнича допомога
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КВК України	Кримінально-виконавчий кодекс України
КМРЕ	Кабінет міністрів Ради Європи
КК України	Кримінальний кодекс України
КПД	Конвенція ООН про права дитини
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
НПУ	Національна поліція України
ПАРЕ	Парламентська асамблея Ради Європи
ПРД	Приймальник-розподільник для дітей

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ

У цьому посібнику нижченаведені терміни вживатимуться в наступному значенні.

Віктимізація – процес або результат перетворення особи на жертву кримінального посягання.

Вторинна віктимізація – віктимізація, яка є не прямим результатом кримінального правопорушення, а результатом реакції державних або приватних установ та інших осіб на потерпілого (Рекомендація CM/Rec(2023)2 Комітету міністрів державам-членам щодо прав, послуг і підтримки жертв злочинів: прийнята Комітетом міністрів 15 березня 2023 року на 1460-му засіданні заступників міністрів).

Дитина – людська істота до досягнення вісімнадцятирічного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше (ст. 1 Конвенції про права дитини; ст. 1 Закону України «Про громадянство»; абзац 2 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Дитина у контакті із законом – дитина, яка перебуває у сфері діяльності кримінальної юстиції, а саме – дитина у конфлікті із законом або дитина, яка є потерпілою чи свідком у кримінальному провадженні або у справі про адміністративне правопорушення.

Дитина у конфлікті із законом – дитина, яка підозрюється, обвинувачується або визнана винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, або яка притягується чи притягнута до адміністративної відповідальності, або щодо якої є дані про вірогідне вчинення нею після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України.

Дитина у групі ризику – дитина, поведінка якої хоча й суперечить етичним чи правовим нормам, але не спричиняє притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності й потребує корекційного втручання.

Малолітня особа (у законодавстві про кримінальну відповідальність) – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років (ст. 1 КПК).

Неповнолітня особа (у законодавстві про кримінальну відповідальність) – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 1 КПК).

Кривдник – людина, яка своєю антисоціальною поведінкою завдала жертві шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психологічні травми, душевні страждання або економічні втрати.

Жертва – людина, якій кривдник завдав шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психологічні травми, душевні страждання або економічні втрати.

Правопорушник – осудна фізична особа, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння й тим самим завдала потерпілій особі фізичної, майнової, моральної шкоди.

Реінтеграція – відновлення потерпілим та правопорушником зв'язків із соціальним життям, деформованих кримінально-правовим конфліктом.

Ресоціалізація – відновлення у правопорушника навичок загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

РОЗДІЛ 1. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНФЛІКТ

1.1. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

Кримінально-правовий конфлікт є різновидом соціальної взаємодії, тобто виникає й відбувається виключно в соціальному середовищі за участю людей. **Конфлікт** – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях або міжособистісних відносинах індивідів або груп людей, які пов'язані з гострими негативними емоціями та переживаннями. За своєю суттю конфлікт означає суперечність, розбіжність, неузгодженість, боротьбу між думками, ідеями, потребами, інтересами, цінностями, бажаннями, позиціями людей¹.

Конфлікт може виникнути в будь-якій сфері людської діяльності, в будь-яких відносинах: побутових, економічних, політичних, міжнародних, зокрема – й у правових відносинах. Юридичний конфлікт² як різновид соціального конфлікту має всі його ознаки та структуру, але з певними особливостями, зумовленими належністю до правової сфери.

Юридичний конфлікт – це будь-який конфлікт, у якому суперечка так чи інакше пов'язана з правовими відносинами сторін, юридично значущими діями або станами, а суб'єкти або мотивація їхньої поведінки, або об'єкт конфлікту володіють правовими ознаками, а сам конфлікт тягне юридичні наслідки³. Такий конфлікт – це протиборотство сторін, що спричиняє правові наслідки, у якому бодай один із елементів має правовий характер, і розв'язати яке можна за допомогою правових засобів⁴. Конфлікт може одразу виникнути як правовий або перетворитися на такий з іншого виду конфлікту⁵.

Ознаки юридичного конфлікту:

- правовий конфлікт виявляється в юридичній сфері;
- він тягне певні правові наслідки для учасників суспільних відносин;
- заснованість на протиріччі, яке не подолане;
- це вища фаза розвитку протиріччя;
- передбачає двосторонній взаємозв'язок між суб'єктами;
- спричиняє порушення чи перешкоди у реалізації суб'єктивного інтересу;
- має деструктивний характер для правової сфери;
- може стати причиною кризи для суспільних відносин;

¹ Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. С. 23.

² Терміно-поняття «юридичний конфлікт» і «правовий конфлікт» у даному посібнику вживаються як синоніми.

³ Софіїв С. О. Теоретичні аспекти природи конфлікту, його різновидів та механізму врегулювання в кримінальному праві України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1(22). Том 3. С. 294. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1-3_2018/59.pdf

⁴ Сенік О. М. Загальна теорія правового конфлікту: автореф. дис. ...к.ю.н./12.00.01. Львів, 2013. С.3.

⁵ Лихолат І. П. Правові конфлікти та правові спори: диференціація понять і особливості їх вживання. *Часопис Київського університету права*. 2019. №1. С. 54. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/189>

- певною мірою є позитивним, оскільки підштовхує суспільні відносини до розвитку⁶.

Кримінально-правовий конфлікт – конфлікт, що виникає у сфері кримінально-правових відносин та торкається інтересів учасників тих чи інших суспільних відносин, створюючи протиріччя між особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, і особою/особами, які стали потерпілими у результаті її незаконної поведінки⁷.

У більшості випадків кримінальне правопорушення «не лише провокує передумови кримінального конфлікту, а безпосередньо становить його зміст і наслідки, а інколи й фатальну заключну стадію. Викрадання чужого майна, хуліганство, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, навмисне вбивство та інші види злочинів пов'язані з ущемленням особистих (чи групових) інтересів і завжди постають реальним проявом кримінально-правового конфлікту»⁸.

Кримінальне правопорушення може бути проявом ескалації, піком конфліктної взаємодії на побутовому, сімейному, економічному та ін. ґрунті: наприклад, чоловік завдав тілесних ушкоджень дружині в ході сварки з приводу сімейного бюджету і тим самим вчинив кримінально-каране діяння, яке, своєю чергою, стало інцидентом, тобто початком кримінально-правового конфлікту.

Кримінально-правовий конфлікт зазвичай виникає на міжособистісному рівні; його сторонами є особа, яка вчинила правопорушення, й особа, яка постраждала від правопорушення. Але, на відміну від інших міжособистісних конфліктів, кримінально-правовий конфлікт зачіпає ще й суспільний інтерес, оскільки його учасник – особа, яка вчинила правопорушення, – посягає на охоронювані кримінальним законом права, свободи, блага та цінності, суспільні відносини, на захисті яких стоїть держава в особі правоохоронних органів та кримінальної юстиції.

Ознаки кримінально-правового конфлікту:

- підвищена суспільна небезпечність вчиненого діяння, яке посягає на фундаментальні права людини (життя, здоров'я, власність тощо), засади суспільного та державного ладу;
- відсутність спору про право: правопорушник не відстоює свої права, свободи, інтереси, не заявляє вимог на блага та цінності, що йому не належать, а протиправно посягає на права, свободи, інтереси іншого суб'єкта права;
- наслідком є обов'язковий суспільний осуд правопорушника та правове реагування на вчинене діяння у виді покарання/інших заходів кримінально-правового впливу та відшкодування/компенсації завданої шкоди, що зумовлене не лише бажанням потерпілого, але й позицією суспільства/держави;
- односторонній характер ініціювання конфлікту правопорушником, нерівність та дисбаланс сил учасників конфлікту, де один виступає як агресор/нападник, а інший – як постраждалий від нападу;

⁶ Бобровник С. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1(64). С. 29-30.

⁷ Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 279. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/08/Negotiations-and-Mediation-in-criminal-proceedings- LNU_2022.pdf

⁸ Панов М. І., Герасіна Л. М. Проблеми ґносеології кримінально-правового конфлікту. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 20. С. 142-155. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3167/1/Panov_Gerasina_143.pdf

- гострота суперечностей між учасниками конфлікту, а відтак – й підвищене емоційне тло конфлікту та складний психоемоційний стан його учасників.

Кримінальне правопорушення завдає шкоди і є небезпечним для будь-якого суб'єкта права – людини, юридичної особи, громади, держави, суспільства загалом й навіть людства.

1.2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

Для соціального простору конфлікт є об'єктивно притаманним явищем. Інтереси учасників суспільних відносин є доволі різновекторними, що стає основою прояву конфліктів у всіх сферах життя суспільства.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп. За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиставленням суб'єктів соціуму, таким чином, кожен конфлікт виникає як соціальний.

Будучи різновидом соціального конфлікту, кримінально-правовий конфлікт має таку ж структуру, але кожен її елемент має певні особливості, зумовлені належністю такого конфлікту до кримінально-правової сфери регулювання:

1) учасниками (сторонами) кримінально-правового конфлікту є **правопорушник** (кривдник – у зарубіжних джерелах) та **жертва**.

Правопорушник – фізична особа, яка своїми протиправними діями (бездіяльністю) завдала жертві шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психологічні травми, душевні страждання або економічні втрати. Зазвичай саме правопорушник є ініціатором кримінально-правового конфлікту.

Відповідно до Рекомендації CM/Rec(2023)2 КМРЕ державам-членам РЄ про права, надання послуг та підтримку жертв злочинів, **«жертвою»** є: а. фізична особа, яка зазнала шкоди, включаючи фізичну, психічну, емоційну або економічну шкоду, безпосередньо спричинену кримінальним правопорушенням; б. члени сім'ї особи, смерть якої була безпосередньо спричинена кримінальним правопорушенням, і які зазнали шкоди внаслідок смерті цієї особи⁹. Та чи інша особа може вважатися «жертвою» незалежно від того, чи було встановлено, арештовано, передано до суду, засуджено правопорушника, а також незалежно від родинних зв'язків між правопорушником та жертвою. Термін «жертва» у відповідних випадках включає близьких родичів чи утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано збитків при спробі надати допомогу жертві, що перебуває у тяжкому становищі, або запобігти віктимізації (п. 2).

Жертва є носієм соціальних цінностей, на які спрямоване кримінальне правопорушення. В широкому соціальному контексті поняття «жертва» охоплює всіх індивідів, соціальні групи та колективи, які внаслідок кримінального правопорушення зазнали шкоди. Утім, далеко не всі вони визнаються потерпілими в суто юридичному сенсі. Інакше це безмежно розширило б необхідність відшкодування завданої шкоди;

⁹ Рекомендація CM/Rec(2023)2 Комітету міністрів державам-членам щодо прав, послуг та підтримки жертв злочинів. URL: <https://rm.coe.int/cm-rec-2023-2e-eng-recommendation-trafficking/1680ab4922>

2) предмет кримінально-правового конфлікту – суперечності між сторонами кримінально-правового конфлікту щодо інтересів правопорушника та жертви в ситуації, що склалася внаслідок вчинення кримінального правопорушення;

3) об'єкт кримінально-правового конфлікту – матеріальні, соціальні або духовні цінності, на володіння та користування якими має право жертва і на які протиправно посягає правопорушник. Об'єкт є ядром проблеми, центральною ланкою конфліктної ситуації¹⁰;

4) соціальні умови, в яких відбувається кримінально-правовий конфлікт, – це обставини, за яких виник та розвивається конфлікт і які складають його макро- та мікросередовище. Кожен конфлікт має свої територіально-просторові, часові та соціально-просторові (соціальне оточення учасників конфлікту) межі;

5) образ конфлікту – це сприйняття предмета конфлікту його учасниками та відображення його в їхній свідомості. Ці внутрішні картини ситуації включають уявлення учасників про самих себе (свої мотиви, цілі, цінності тощо), уявлення про протилежну сторону конфлікту та уявлення про ситуацію, в якій склалася та вирішуються конфліктні стосунки;

6) мотиви конфлікту – це внутрішні спонукальні сили, які підштовхують сторони до конфлікту (потреби, інтереси, цілі тощо). Особливістю кримінально-правового конфлікту є те, що у особи, яка вчинила правопорушення, потреби та інтереси носять **криміногенний** характер;

7) наслідки конфлікту – негативні зміни, які відбуваються у бутті та свідомості, відносинах практично необмеженого кола суб'єктів соціуму¹¹. Відповідно й прийняття рішення про подолання цих негативних наслідків стосується суспільних інтересів і є значущим не лише для учасників конфлікту, але й для інших осіб (родичів, друзів, сусідів, співробітників) і для суспільства в цілому. Відновне правосуддя сприяє не лише захисту прав жертви, але й інших осіб, які перебувають під впливом наслідків правового конфлікту, адже йдеться про відновлення доконфліктного стану та налагодження добropорядних стосунків.

Аналіз соціальної структури кримінально-правового конфлікту є неодмінною складовою підготовчих заходів до медіації: медіатор у відновному правосудді «працює» саме із соціальними аспектами конфлікту, тоді як правову оцінку йому дають правоохоронні органи та суд.

1.3. ПРАВОВА СКЛАДОВА КРИМІНАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Структурна характеристика кримінального конфлікту визначається кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством:

1) кримінальне правопорушення – особливий юридичний факт, який ініціює кримінально-правовий конфлікт. Кримінальне правопорушення також має склад, повнота якого є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

¹⁰ Іванов В. М., Іванова О. В. Юридична конфліктологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2004. С. 37.

¹¹ Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві. Харків: Право, 2006. С. 38.

Склад кримінального правопорушення створюють чотири елементи:

- **об'єкт кримінального правопорушення.** Ст. 1 Кримінального кодексу України містить перелік об'єктів, які перебувають під кримінально-правовою охороною: права та свободи людини та громадянина; власність; громадський порядок та громадська безпека; довкілля; конституційний лад України; мир та безпека людства;
- **об'єктивна (зовнішня) сторона кримінального правопорушення.** Всі її ознаки (елементи) містяться в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу. Ознаки (елементи) об'єктивної сторони складу злочину: суспільно небезпечне діяння (у формі дії або бездіяльності); суспільно небезпечні наслідки діяння; причинний зв'язок між діянням та його суспільно небезпечними наслідками; місце, час, обстановка, спосіб, засоби вчинення кримінального правопорушення;
- **суб'єкт кримінального правопорушення,** тобто фізична особа, яка вчинила кримінальне правопорушення і підлягає кримінальній відповідальності. Суб'єкт кримінального правопорушення характеризують осудність та вік, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність. За загальним правилом, він складає шістнадцять років (ч. 1 ст. 22 КК). За окремі кримінальні правопорушення, вичерпний перелік яких наведений у Законі (ч. 2 ст. 22 КК), відповідальність настає з чотирнадцяти років;
- **суб'єктивна сторона кримінального правопорушення,** внутрішня його сторона, тобто ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, та до його наслідків. Суб'єктивна сторона має обов'язкові та факультативні ознаки.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є вина у формах умислу та неосторожності. До факультативних ознак суб'єктивної сторони відносять мотив та мету кримінального правопорушення.

Відсутність хоча б одного з цих елементів свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення в цілому та виключає кримінальну відповідальність.

Склади конкретних кримінальних правопорушень описані в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України.

Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини.

Класифікація кримінальних правопорушень (ст. 12 КК України):

- **кримінальний проступок** – діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі;
- **нетяжкий злочин** – діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років;
- **тяжкий злочин** – діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років;

- **особливо тяжкий злочин** – діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі;

2) учасники кримінального конфлікту:

потерпілий – фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ст. 55 КПК).

Законодавство України визначає як потерпілого також юридичну особу, яка зазнала майнової шкоди від вчинення правопорушення. Права та обов'язки потерпілого виникають у особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ст. 55 КПК України).

Кримінальне процесуальне законодавство України не надає статусу потерпілого членам сім'ї або утриманцям постраждалої особи. Таке є можливим, лише якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває в стані, який унеможливує подання нею відповідної заяви. Потерпілим визнається одна особа з-поміж близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кількох осіб.

Якщо потерпіла особа є неповнолітньою, обмежено дієздатною або недієздатною, до участі у кримінальному провадженні залучається її законний представник. Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їхньої відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки та піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний.

Відповідно до європейських стандартів захисту жертв злочинів, особа має вважатися потерпілою незалежно від того, чи встановлений злочинець, чи він затриманий, обвинувачений або засуджений, а також незалежно від родинних стосунків між ними. Члени сім'ї потерпілих також можуть бути потерпілими від вчинення злочину. Зокрема члени сім'ї особи, смерть яких безпосередньо зумовлена вчиненням кримінального правопорушення, можуть бути потерпілими від вчинення злочину. Таким членам сім'ї, які є непрямими потерпілими від злочину, повинна бути також надана підтримка згідно з цією Директивою. Але держави-члени повинні встановити процедури, що обмежують кількість членів сім'ї, які можуть користуватися правами потерпілого (пункт (19) Директиви 2012/29/ЄС)¹².

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, – особа, яка своїми протиправними діями або бездіяльністю завдала шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психологічні травми, душевні страждання або економічні втрати потерпілому. З точки зору кримінального процесуального права, особа, яка вчинила

¹² Директива 2012/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%94%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-2012-92.pdf>

кримінальне правопорушення, – це *підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їхнє застосування*.

Підозрюваним є особа, якій повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК для вручення повідомлень (ч. 1 ст. 42 КПК України).

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду (ч. 2 ст. 42 КПК України).

З моменту отримання особою статусу потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого у неї виникають права та обов'язки потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого та відбувається **трансформація сторін конфлікту** – сторони соціального конфлікту перетворюються на процесуально визначені сторону обвинувачення та сторону захисту. Конфлікт як соціальне явище трансформується в нову взаємодію, пов'язану з реалізацією принципу невинуватості, що втілюється у реалізації обов'язку доказування вини обвинуваченого особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором. Особа, яка вчинила правопорушення, переходить у позицію захисту у відносинах зі стороною обвинувачення, де крім потерпілого ключову роль відіграє держава. Участь потерпілого важлива не лише для реалізації та захисту його суб'єктивних прав, а й для виконання певних обов'язків, важливих для повноти розслідування, ефективного кримінального провадження, для реалізації та захисту суспільного інтересу;

3) правові наслідки кримінального конфлікту. Типовим правовим наслідком кримінального конфлікту є кримінальна відповідальність особи, яка вчинила правопорушення, що полягає у зазнаванні нею певних втрат та обмежень особистого та/або майнового характеру.

Форми кримінальної відповідальності:

- 1) покарання – основна форма кримінальної відповідальності. Конкретний зміст її включає: державний осуд особи, що вчинила кримінальне правопорушення; призначення їй судом конкретної міри покарання; рішення суду про реальне відбування покарання особою; реальне (повне чи часткове) відбування особою призначеною судом міри покарання; перебування особи в особливому правовому становищі – стані судимості;
- 2) державний осуд особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, без призначення їй покарання. Особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім окремих визначених законом кримінальних правопорушень, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною (ч. 4 ст. 74 КК України);
- 3) державний осуд особи, яка вчинила злочин, з призначенням їй покарання, але з одночасним звільненням її від його відбування з випробуванням. Якщо суд, крім випадків засудження за окремі визначені законом кримінальні правопорушення, при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для

військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може ухвалити рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 2 ст. 75 КК України).

Суд ухвалює рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 3 ст. 75 КК України).

Залежно від обставин правопорушення, особистості правопорушника, його посткримінальної поведінки та ставлення до нього потерпілого правовими наслідками кримінального конфлікту можуть бути заходи кримінально-правового впливу, які є альтернативними кримінальній відповідальності та покаранню. Так, щодо неповнолітніх можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру, а саме:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку та має майно, кошти або заробіток, обов'язку щодо відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років (ч. 2 ст. 105 КК України).

1.4. ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ

Конфліктні ситуації можуть супроводжуватися різними емоційними проявами. Це може бути взаємна антипатія, коли люди відчують особливу неприязнь одне до одного, подразливість або нервовість, агресивність і злобливість. Також можуть виникати відчуття неприйняття чи недолюбності чужих емоцій або, навпаки, особлива вразливість до них. Поодинокі вирази, такі, як зневага, гордість або презирство, можуть активно виявлятися під час спілкування в таких ситуаціях.

Кожна зі сторін має власне уявлення про всі обставини, учасників, які спровокували та супроводжують конфлікт, що створює додаткові підстави для непорозумінь. Образ конфлікту інколи може будуватись на основі упереджень та стереотипів, що суттєво впливає на сприйняття ситуації, вибір сторонами своєї поведінки та їхні рішення.

Кримінальний конфлікт є чи не найгострішим з усіх видів конфліктів. Психоемоційний стан як потерпілого, так і правопорушника суттєво відрізняється від звичайного – переважають негативні емоції – і до того ж перебуває в динаміці впродовж розгортання конфлікту.

Потерпілий переживає ланцюг емоцій від страху, неприємного подиву до відчуття приниженості, відрази, гніву, розпачу, помсти.

Злість може бути спрямована на правопорушника, на Бога, перехожих, які не допомогли, державу, сім'ю, на самого себе. Для потерпілого це може бути першим досвідом проживання такої злості, яка приносить порожнечу, гіркоту та болючий дисбаланс. Бажання помсти також є цілком природним для потерпілого, проте воно часто може викликати осуд або бути неприпустимим на думку сім'ї або суспільства.

Багатьох потерпілих виснажує постійний страх, адже через брак інформації про те, чому це сталося, що ще могло статися, відбувається демонізація правопорушника, а уява змальовує страшні картини.

Відчуття безпорадності та безсилля може мати наслідком відчуття фрустрації. Провина та самозвинувачення часто йдуть поряд, адже провина може виникати із необхідності зрозуміти, чому це відбулось, і переходити у самозвинувачення, щоб знайти хоч якесь пояснення.

Згодом у потерпілих може виникати жаль, туга та скорбота (горювання).

У процесі проживання конфлікту потерпілий проходить через такі стадії зміни психоемоційного стану:

1) стадія хаосу: почуття шоку, заціпеніння і повної зневіри – це зазвичай є першими відчуттями. Потім з'являється почуття розгубленості, дезорієнтація і, як наслідок, неспокій та страх, відчуття безсилля. Страх і тривога за власну безпеку – це природні відчуття;

2) стадія заперечення: на цій стадії зазвичай з'являється імпульс «бийся або тікай», де одні люди можуть відчувати гнів і напругу, а інші – ізоляцію та вразливість;

3) стадія страждання: можуть настати непередбачувані перепади настрою та депресія, коли реальність втрат стає дедалі більш очевидною. Часом здається, що немає порятунку від певних сценаріїв, які часто повторюються в голові через питання, на які немає відповідей;

4) стадія зцілення: коли підтримка та ресурси дають людині впевненість у безпеці та русі вперед, перепади настрою та інтенсивні почуття починають вщухати, і життя повільно впорядковується. Потерпілий також знаходить спосіб визначити кращий сенс у минулому. Утім, для деяких потерпілих, з огляду на тяжкість наслідків, життя вже ніколи не буде таким, як раніше¹³.

Важливо розуміти, що відновлення рівноваги після травматичного досвіду віктимізації – нелінійний процес.

Своя емоційна історія є і у правопорушника: той, хто вчинив умисний злочин, може зловтішатися від його завершення, але, будучи переслідуваним правоохоронцями, відчувати страх, тривогу, злість на переслідувачів і навіть на жертву. Інша палітра емоцій може переживатися тим, хто вчинив необережний злочин: шкода, сором, розкаяння, співчуття, злість щодо себе тощо. Почуття провини передбачає, що особа розуміє, що вона порушила власні стандарти поведінки або загальноприйняті (закон чи моральні закони). Відчуття провини є тягарем, а тому воно трансформується або в каяття, або в зустрічне обвинувачення. Тому часто люди виправдовують свої вчинки

¹³ Dialogue-Driven Victim Offender Mediation: Training Manual A Composite Collection of Training Resource Materials by Mark S. Umbreit, Ph.D. Ted Lewis, MA. Minnesota, 2015. P. 44. URL: http://www.antoniocasella.eu/restorative/Umbreit_Lewis_2015.pdf

несправедливим життям, обвинувачують державу, потерпілого чи життя, звідси «не ми такі, життя таке».

Отже, медіація в рамках відновного правосуддя проходить на складному емоційному тлі. Важливо, що за емоціями «ховаються» потреби сторін конфлікту. Потерпілий потребує вихлюпнути свої почуття, висловитися, почути від правопорушника пояснення своєї поведінки та вибачення, відновити владу над своїм життям, почуватися в безпеці, врешті-решт, отримати гарантії компенсації завданої шкоди та неповторення того, що сталося тощо. Водночас для правопорушника, який погодився на медіацію, може бути важливим визнання його розкаяння та зусиль, спрямованих на залагодження завданої шкоди, отримання можливостей на пом'якшення покарання тощо. Каяття – це озвучені шкода та почуття провини. Проте найголовнішим є те, що якщо каяття щире, то людина хоче вирішити ситуацію і відновити почуття спокою та власної гідності. Якщо людина прийшла до каяття, то вона зрозуміла свою відповідальність за те, що сталося, в цьому його цінність.

Медіатору слід пам'ятати, що потерпілі теж можуть відчувати провину за те, що з ними сталося. Водночас особи, які вчинили правопорушення, можуть виправдовувати свої дії.

Медіатор визнає протиправність та несправедливість діяння, проте йому слід уникати оціночних суджень щодо особи як правопорушника, так і потерпілого. Виявлення поваги та відсутність упереджень з боку медіатора є тим, що може сприяти та підтримувати правопорушника у намірі до позитивних змін, а потерпілого – у його відновленні.

Емоційний елемент відновного правосуддя є однією з визначальних його характеристик:

- відчуття відновлення справедливості та/або примирення, завершення ситуації та стабілізації відносин;
- створення можливостей для сторін одержати відповіді на важливі для них питання для обміну інформацією, що допомагає зруйнувати негативні стереотипи у відношенні одне до одного та досягти взаєморозуміння. Особливо це важливо для жертви. У традиційному правосудді потерпілий часто зазнає повторної травматизації: спершу від правопорушення, а згодом під час кримінального провадження, яке спрямоване на покарання правопорушника, а не на підтримку потерпілого та задоволення його потреб;
- звільнення від емоційної напруги, яку переживає скривджена особа (що разом з визнанням несправедливості ситуації та відшкодуванням завданої конфліктом шкоди також сприяє її зціленню);
- створення умов для прийняття кривдником відповідальності за свої дії, щирого каяття, усунення заподіяної шкоди і повернення до нормального життя. Найважливіше – це запобігання повторному вчиненню правопорушень, що має високу вірогідність як у випадку повного звільнення від відповідальності, так і у випадку покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі;
- за необхідності – це також надання обом сторонам необхідної підтримки та визначення потреби сторін в отриманні психологічної допомоги (особливо це є важливим для неповнолітніх учасників конфлікту).

Часто потерпілому важливо розповісти про свої переживання, про те, що трапилося, однак не завжди близькі та друзі готові вислухати або ж, втішаючи та заохочуючи до

того, що потрібно залишити минуле в минулому, можуть знецінити переживання та потреби потерпілого.

Бувають випадки, коли потерпілому говорять про те, що його поведінка/вчинки/стиль життя чи особа спровокували правопорушення, таким чином, співрозмовнику самому легше дистанціюватися від того, що сталося, і почуватися більш захищеним, адже злочин може мати наслідком виникнення когнітивного дисонансу.

Когнітивний дисонанс – це внутрішній конфлікт психіки, коли, наприклад, переконання людини не відповідають отриманому досвіду або коли погляди людини суперечать панівним ідеям більшості. За когнітивного дисонансу психіка прагне якнайшвидше його усунути. Коли несправедливість відбувається щодо «хорошої» людини, усунення внутрішнього конфлікту та підтримка віри в справедливий світ може розвиватися за кількома сценаріями:

- 1) покарати кривдника;
- 2) звинуватити жертву (несправедливості насправді і не було);
- 3) знецінити досвід несправедливості.

Така поведінка може мати наслідком «вторинну віктимізацію» потерпілого.

Вторинна віктимізація включає відсутність розуміння страждань потерпілих, через що вони можуть почуватися ізольованими і невпевненими, втрачаючи віру в допомогу з боку свого оточення та професійних інституцій. Переживання вторинної віктимізації посилює безпосередні наслідки злочинів, продовжуючи період або обтяжуючи травми потерпілого; ставлення, поведінка, дії або бездіяльність можуть змусити потерпілих почуватися відчуженими від суспільства в цілому¹⁴.

1.5. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ КОНФЛІКТИ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

У кримінально-правовому конфлікті дитина може виступати і як правопорушник, і як жертва. Аналіз особливостей такого кримінально-правового конфлікту є важливим аспектом підготовки до реалізації будь-якої форми відновного правосуддя щодо неповнолітнього.

Законодавство про кримінальну відповідальність – КК України – визначає дві вікові межі, з досягненням яких дитина (неповнолітня особа) може бути кримінально відповідальною: шістнадцять років і чотирнадцять років. Шістнадцятирічна особа може бути притягнута до відповідальності майже за всі види кримінальних правопорушень. Виняток становлять злочини, вчинювані спеціальним суб'єктом (наприклад, державним службовцем, оскільки посаду на державній службі не може обіймати неповнолітня особа).

Кримінальні правопорушення, за які відповідальність настає з досягненням чотирнадцяти років, характеризуються суспільною небезпекою, доступною для її усвідомлення підлітками. Вичерпний перелік таких кримінальних правопорушень наведено у ч. 2 ст. 22 КК України, а саме: умисне вбивство (ст. ст. 115-117), посягання

¹⁴Витяг з заяви Європейського форуму для послуг потерпілим про соціальні права потерпілих від злочинів (1998 рік)// Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Б. В. Малишев, З. М. Саїдова. За заг. редакцією О. А. Банчука. Київ : Москаленко О. М., 2015. С. 82.

на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст. ст. 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст. ст. 345, 346, 350, 377, 398), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, ч. 2 ст. ст. 345, 346, 350, 377, 398), диверсія (ст. 113), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258), захоплення заручників (ст. ст. 147 і 349), зґвалтування (ст. 152), сексуальне насильство (ст. 153), крадіжка (ст. 185, ч. 1 ст. ст. 262, 308), грабіж (ст. ст. 186, 262, 308), розбій (ст. 187, ч. 3 ст. ст. 262, 308), вимагання (ст. ст. 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. ст. 194, 347, 352, 378, ч. ч. 2 та 3 ст. 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. ч. 2, 3 ст. 289), хуліганство (ст. 296).

За ступенем тяжкості переважна більшість указаних видів кримінальних правопорушень відноситься до тяжких та особливо тяжких злочинів.

У своєму кримінологічному дослідженні 2016 року Н. С. Юзікова зробила висновок про сталу тенденцію до поступового зниження показників кількості скоєних неповнолітніми правопорушень і зменшення питомої ваги кримінальних правопорушень неповнолітніх у загальних показниках злочинності, пов'язуючи це з демографічним спадом, міграційними процесами, високою латентністю правопорушень неповнолітніх¹⁵. Наведені у Таблиці 1 дані підтверджують цей висновок і стосовно подальшого десятиліття. Зазначимо різке зниження кількісного показника ювенальної злочинності з початком повномасштабної війни проти України, що пов'язано з вимушеною міграцією значної частини дитячого населення.

Таблиця 1. Неповнолітні, які вчинили кримінальні правопорушення¹⁶

	До 14 років	14-15 років	16-17 років	Загалом
2019 р.	175	1 121	2 199	3 495
2020 р.	193	899	1 921	3 013
2021 р.	157	773	1 719	2 649
2022 р.	78	388	903	1 369
2023 р.	114	540	1 098	1 752
2024 р. (перше півріччя)	39	188	403	630

¹⁵ Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : моногр. Дніпро : Біла К.О., 2016. С.75-77.

¹⁶ Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>

Утім слід звернути увагу на відносне зростання питомої ваги тяжких та особливо тяжких злочинів у структурі злочинності неповнолітніх, яке особливо помітне впродовж років широкомасштабної агресії Росії проти України (таблиця 2). До певної міри це пов'язано з тим, що в умовах воєнного стану окремі кримінальні правопорушення проти власності, які особливо часто вчиняються неповнолітніми (крадіжка, грабіж, розбій, вимагання), віднесено до категорії тяжких злочинів.

Таблиця 2. Неповнолітні, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини¹⁷

	До 14 років	14-15 років	16-17 років	Загалом	Відсоток щодо всіх правопорушників
2019 р.	79	518	786	1 383	39,6
2020 р.	92	459	784	1 335	44,3
2021 р.	82	395	680	1 157	40,0
2022 р.	58	221	494	773	56,5
2023 р.	87	420	647	1 154	65,7
2024 р. (перше півріччя)	27	124	219	370	59,0

Н. С. Юзікова зазначала, що кримінальні правопорушення проти власності превалювали в структурі злочинності неповнолітніх: десять років тому вони склали 71,7 %, із яких найчастіше вчинялися крадіжки, грабежі та шахрайство. Помітний відсоток у структурі злочинності неповнолітніх становили також кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я (10,8 %) ¹⁸. Переважання кримінальних правопорушень проти власності в структурі злочинності неповнолітніх помічали й інші дослідники ¹⁹. Статистичні дані свідчать, що в умовах воєнного стану ця характеристика ювенальної злочинності залишається незмінною: так, у 2023 році з 2 529 кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їхньою участю, кримінальні правопорушення проти власності становили 59,4 % (1 503 правопорушення) ²⁰. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, вчинені неповнолітніми впродовж 2023 року, становили 13,6 % (345 правопорушень), із них найбільшу частку становили правопорушення, відповідальність за які передбачено ст. 125 КК України «Умисні легкі тілесні ушкодження».

Ці показники ювенальної злочинності демонструють, по-перше, що переважна частка вчинюваних неповнолітніми правопорушень ініціюють кримінально-правовий конфлікт за участю потерпілого, який є фізичною особою, по-друге, що

¹⁷ Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>

¹⁸ Юзікова Н. С. Вказ. праця. С. 87.

¹⁹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. С. 254. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/Kriminologia_2009.pdf

²⁰ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

головним об'єктом кримінально-правових конфліктів за участю неповнолітніх є матеріальні цінності, на володіння та користування якими має право жертва і на які протиправно посягає неповнолітній правопорушник.

Неповнолітні можуть бути учасниками кримінально-правового конфлікту як жертви, причому певна частка кримінальних правопорушень стосовно дітей вчиняється неповнолітніми, про це свідчать дані статистики, подані в Таблиці 3.

Таблиця 3. Особи, які вчинили кримінальні правопорушення стосовно дітей²¹

	Всього виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення стосовно дітей	Зокрема, вчинені неповнолітніми			
		До 14 років	14-15 років	16-17 років	Загалом
2020 р.	2 027	22	80	202	304
2021 р.	2 576	23	72	185	280
2022 р.	1 953	19	55	119	193
2023 р.	3 086	30	97	181	308
2024 р. (перше півріччя)	2 963	немає даних	немає даних	немає даних	131

Отже, медіатору важливо знати вікові та психологічні особливості як неповнолітніх правопорушників, так і дітей-жертв кримінальних правопорушень (вони однакові). Варто зазначити, що в кримінально-правових конфліктах кривдник і жертва нерідко міняються місцями. У випадку вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення стосовно дитини є висока вірогідність того, що в обох сторонах примирної процедури, зокрема медіації, будуть неповнолітні.

Як видно з вищенаведених статистичних даних, найбільша частка правопорушень неповнолітніх припадає на дві вікові категорії: 14-15 років та 16-17 років. У психологічному відношенні, як указує А. І. Гусєв, неповнолітні складають дещо інші групи: підлітки від 14 до 17 років та молодь віком від 17 до 18 років. Підлітковий та юнацький вік є найбільш складним, бурхливим та непередбачуваним періодом у розвитку особистості. Це зумовлено, насамперед, тим, що інтенсивна анатомо-фізіологічна перебудова організму збігається з формуванням головних психологічних структур особистості. У цей період відбуваються такі зміни в особистості людини:

- формуються самосвідомість, система цінностей, ідеали особистості, відбувається засвоєння змісту морально-етичних норм, з'являється схильність до самоаналізу;
- складається така важлива підструктура особистості, як її спрямованість, що є складною системою стійких життєвих потреб, мотивів, інтересів, схильностей, прагнень, стимулюючих переживань, морального світогляду тощо;
- відбувається формування ідентичності особистості, почуття індивідуальної самототожності та цілісності;

²¹ Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>

- розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляються у виникненні центрального психічного новоутворення – почуття дорослості, та появи самооцінки. Остання набуває не меншого значення, ніж оцінки дорослих; саме їй належить роль одного з провідних механізмів саморегулювання поведінки особистості.

Серед потреб неповнолітніх головне місце посідає потреба в розумінні, у визнанні та теплих емоційних стосунках. Наприкінці цього періоду визначальною стає проблема самовизначення, вирішення якої потребує не стільки автономії від світу дорослих, скільки визначення в ньому свого місця, орієнтації в ньому.

Разом із тим, глибокі фізіологічні зміни викликають незбалансованість емоційної сфери, що зумовлює імпульсивність, підвищену збудливість, нестримність, безконтрольність та неадекватність реакції. Раптово можуть змінюватись емоційні стани, із різкими переходами від надмірної рухливості до спокою, від піднесення до байдужості.

Підвищена емоційність зумовлена статевим дозріванням і невідношеністю процесів збудження та гальмування з явною перевагою перших. Підвищена збудливість пояснює схильність до афектів – різких проявів радості, гніву, невдоволення та ін.

Реактивно-імпульсивний механізм регуляції поведінки у неповнолітнього поступово підпорядковується свідомо-вольовому механізму регуляції. Недостатність волі полягає, передусім, у тому, що, виявляючи величезну наполегливість в одному виді діяльності, підлітки можуть не виявляти її в інших видах. У підлітків найчастіше спостерігається не слабкість волі, а слабкість цілей, коли їм просто немає задля чого долати різні перепони, а також власні лінощі. Поява ж значущої мети вирішує і проблеми волі.

Соціальна активність спрямована, насамперед, на ухвалення та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих і стосунків між ними. Відбувається трансформація взаємин із дорослими та однолітками та освоєння нових способів соціальної взаємодії. Невиконання розпоряджень дорослого, різні форми протесту – не що інше, як форма боротьби підлітка за зміну наявного типу взаємостосунків.

Головна суперечність підліткового періоду полягає в тому, що всі вимоги щодо визнання своєї самостійності та рівності з дорослими ще не мають під собою об'єктивного фізичного, інтелектуального та соціального підґрунтя. Нові форми взаємин поступово витісняють старі, але вони тривалий час співіснують, зумовлюючи конфлікти, взаємне непорозуміння та труднощі в спілкуванні дорослого з підлітком.

На початкових стадіях розвитку цього процесу підлітки швидко сприймають та намагаються наслідувати лише «зовнішній антураж» дорослого життя: тютюнокуріння, вживання алкоголю, наслідування дорослої моди в одязі, косметиці, формах відпочинку, флірті тощо. Дорослість виявляється в намаганні відокремитися від впливу батьків, у прохолодному ставленні до офіційного навчання та прагненні до самоосвіти, у романтичних стосунках з однолітками іншої статі, а також зовнішньому вигляді та манері одягатися.

Суперечливими є також вікові особливості засвоєння підлітками та молоддю впливів дорослого та молодіжного середовища. З одного боку, вони активно копіюють моделі поведінки та засвоюють цінності та норми моралі дорослого світу. З іншого – центральне місце в житті молоді та підлітків посідає спілкування з однолітками та намагання обійняти гідне місце в групі. Характерними є орієнтація на норми та погляди групи (конформізм), некритичне ставлення до змісту групових норм, дотримання певного кодексу товариськості, орієнтація на вимоги товаришів, яскраво виражена установка на порівняння себе з іншими та ствердження власної індивідуальності через однаковість (у межах своєї групи) й спільне протистояння комусь іншому.

У зазначений період особливо гостро виявляються окремі властивості характеру, інколи доходючи до рівня акцентуацій – крайньої інтенсивності прояву певних рис характеру людини, які за своєю загостреністю та своєрідністю виходять за межі звичайного. Не будучи самі по собі патологіями, вони збільшують імовірність психічних травм і розвитку девіантних форм поведінки²².

Свою специфіку має мотиваційний аспект кримінально-правового конфлікту за участю неповнолітніх осіб. Мотиви кримінальних правопорушень неповнолітніх у багатьох випадках відрізняються інфантильністю. Так, нерідко мотивом протиправного діяння є потреба в розвагах, бешкетництво, коли неповнолітній майбутній злочин розглядає як гру чи змагання або як спосіб довести свою «крутість» тощо. Тому навіть такий злочин корисливого характеру, як крадіжка, може бути вчинений зовсім не з корисливих мотивів.

Типовими мотивами кримінальних правопорушень неповнолітніх також є:

- бажання задовольнити свої престижні, а подекуди й базові потреби у володінні матеріальними цінностями (не випадково більшість вчинюваних підлітками кримінальних правопорушень спрямовані проти власності). Хтось краде їжу за відсутності такої у неблагополучній сім'ї, хтось – гроші, щоб купити собі новий гаджет;
- хибне розуміння дружби та товариства, коли кримінальне правопорушення вчиняється «за компанію», аби «підтримати товариша», «не залишити в біді друга» тощо;
- прагнення до самоствердження або визнання лідерства у значущому для підлітка соціальному середовищі. Саме такими є мотиви актів насильства щодо інших людей, зазвичай слабших, молодших, беззахисних, таких, що перебувають у безпорадному стані;
- демонстративний протест проти загальноприйнятих у соціумі норм та цінностей. Цим мотивом спонукаються хуліганські дії та вандалізм.

Втім, як зазначають дослідники, чим старшим є неповнолітній, тим більше його кримінальна мотивація наближається до поведінки дорослих злочинців, тим суттєвіші його злочинні дії. Грабежі, розбої, вбивства і зґвалтування відбуваються вже не в силу інфантильності, а в силу глибокої кримінальної зараженості неповнолітніх злочинців²³.

²² Гусев А. І. Психологічні засади ювенальної юстиції. *Ювенальна юстиція: навчальний посібник* / за заг. ред. Крестовської Н. М. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 105-112.

²³ Мозгова В. А. Поняття та особливості злочинності неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2014. №2 (31). С. 145.

В аналізі соціальної структури кримінально-правового конфлікту за участю неповнолітніх слід приділити увагу тому соціальному оточенню (простору), в якому відбувається конфлікт. Сім'я, шкільний або трудовий колектив, вулична компанія можуть бути як детермінантами протиправної або віктимної поведінки неповнолітнього, так і ресурсом його ресоціалізації чи реінтеграції.

1.6. КРИМІНОГЕННІ ФАКТОРИ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.6.1. Сім'я та виховання неповнолітніх

Розвиток людини, що відбувається поза організмом матері, поділяється на такі стадії: неонатальний, ранній дитячий, середній дитячий, дитячий, підлітковий, дорослий, менопаузальний та похилий вікові періоди. З моменту народження організм зазнає низки змін, результатом яких є фізична, психічна та соціальна зрілість.

Психічний розвиток відбувається під час набуття нами здатності розпізнавати свої емоції та контролювати їх, а також вибудовувати взаємини з навколишнім середовищем, особливо з соціумом. Як наслідок, настає соціальна зрілість, яка дає людині змогу виконувати різні ролі, наприклад, матері, батька, працівника та громадянина. Усі процеси розвитку відбуваються поетапно та з різною швидкістю. Від самого початку на розвиток людини впливає багато факторів, які можна розділити на дві групи: генетичні (успадковані від батьків) та фактори середовища. До останніх належать географічні фактори (клімат), соціально-економічні фактори (сімейний стан, житлові та матеріальні умови), психологічні фактори (вплив сім'ї та груп однолітків, власна активність, стрес) та хвороби.

Ранній дитячий вік триває від 3 до 7 років. Впродовж цього періоду відбувається багато змін. У скелеті відкладається дедалі більше мінеральних солей, він стає більш закріпленим, перші молочні зуби змінюються на постійні, розвивається м'язова система, пам'ять і здатність до абстрактного мислення. У дитини поліпшується фізична форма, розвиваються навички писання та читання, а також навички роботи в групі.

У період статевого дозрівання підвищується активність статевих гормонів, які відповідають за зміни в структурі та функціонуванні органів (головним чином – репродуктивної системи) та розвиток вторинних статевих ознак. Змінюються пропорції та форма тіла, дозріває імунна система.

У дівчаток статеве дозрівання починається приблизно у віці 9-10 років. Перші 2 роки – це період інтенсивного росту. Ось чому дівчатка цього віку є вищими за своїх однолітків-хлопців. Поступово відбуваються зміни у всьому тілі: подовжуються кінцівки, розвиваються стегна, за рахунок збільшення кількості жирової тканини підвищується маса тіла. У хлопчиків статеве дозрівання починається в середньому на 2 роки пізніше, ніж у дівчаток, тобто приблизно в 11-12 років. У цей період організм швидко росте. У зв'язку з розвитком м'язової тканини у хлопчика змінюється фігура, збільшується маса тіла.

Підвищення рівня статевих гормонів також впливає на психічне благополуччя дівчаток і хлопчиків. Виникають стани дратівливості, нервозності та часті зміни настрою. Навіть маленькі проблеми стають великими, іноді навіть такими, що здатні змінювати життя. Дитина, яка раніше залежала від своїх батьків, намагається

утвердити свою індивідуальність і здатність самостійно ухвалювати рішення. Впродовж цього періоду на її поведінку дуже впливають друзі та однолітки. Молоді люди, попри наслідки, роблять ризиковані вчинки. Змінюються інтереси й формується система норм і правил.

До характерних особливостей емоційного життя в підлітковому віці належать:

- інтенсивність і жвавість емоційних переживань;
- мінливість настрою в найширшому діапазоні;
- емоційна лабільність; легкий перехід від одного емоційного стану до іншого.

Найбільше на емоційну сферу психічного життя в цей період впливає фізіологічний розвиток, який позначається на характерних установках та поведінці в підлітковому віці:

- у дітей в період статевого дозрівання виникає антагоністичне ставлення до всіх і всього, що впливає на їхню агресивну поведінку, – вони критикують дорослих і однолітків і часто сперечаються з ними;
- діти-підлітки вважають соціальну активність (святкові заходи, зустрічі сім'ями) «нудною»;
- вони часто проводять багато часу на самоті, розмірковуючи про сни, в яких вони грають головні ролі, про сексуальні проблеми;
- вони навмисно відмовляються спілкуватися з іншими людьми, відмахуючись від запитань відповідями «я не знаю», «я не пам'ятаю».

Емоційний розвиток у підлітковому віці не завжди відбувається безпроблемно. Основною умовою нормального емоційного розвитку є участь у суспільному житті. Ця участь має бути адаптованою до рівня зрілості особи. Жваві соціальні контакти та вплив середовища є умовою для нормального й успішного розвитку вищих почуттів підлітка (соціальних, моральних, естетичних).

Приблизно у віці 25 років, коли організм досягає біологічної зрілості, починається наступний етап розвитку – дорослий період. Він пов'язаний з набуттям розумової та соціальної зрілості, яка виявляється через 3-4 роки після досягнення фізичної зрілості. Психічна зрілість – це душевна рівновага та здатність приймати самостійні, відповідальні рішення. Соціальна зрілість визначає здатність братися за роботу, досягати фінансової незалежності та виконувати певні ролі й соціальні норми. Це час, коли ухвалюються життєві рішення, наприклад, про створення сім'ї.

Американська психологиня Діана Баумрінд²⁴ виділяє три типи батьківського виховання: авторитарне, авторитетне та ліберальне. Через роки до цієї класифікації увійшов ще один тип виховання, який називається «незалученим».

Кожен із цих типів характеризується особливими методами виховання, підходами до дитини й дотриманням або встановленням правил, які застосовуються вдома.

1. Ліберальний тип

Є батьки, які намагаються бути друзями для своїх дітей, а не наставниками чи авторитетами. Вони дозволяють їм робити більше, терпляче ставляться до їхньої імпульсивної поведінки, обговорюють з ними теми, які багатьом іншим батькам можуть здатися незручними. Вони не встановлюють занадто багато правил та приписів у своєму домі й не застосовують жодних покарань за проступки. Можна

²⁴ Baumrind D. Parenting styles and adolescent development. In: *The Encyclopedia on Adolescence*/ Brooks-Gunn, R. M. Lerner, & A. C. Petersen (Eds.). New York : Garland Publishing, 1991. Pp. 746-758.

сказати, що батьки, які дотримуються цієї моделі виховання, уникають усього, що може викликати неприємні емоції та створити напругу між ними та їхніми дітьми. Багато хто сприймає це як просте потурання.

У спілкуванні зі своїми дітьми такі батьки покладаються на прямоту та розмови, часто вважаючи їх основою гарних сімейних взаємин. Вони дозволяють своїм дітям самостійно ухвалювати рішення, дуже довіряють їм, рідко вказують, що їм робити. Ми могли б назвати цю модель виховання «вільною від стресів».

2. Авторитетний стиль

Дещо суворішою, але, безумовно, не найсуворішою, моделлю виховання є авторитетний стиль. Батьки, які ним користуються, мають певні вимоги до своїх дітей та очікують, що вони дотримуватимуться встановлених ними правил. Взаємини між дітьми та батьками засновані на зміцненні авторитету, але водночас і на своєрідній співпраці.

Проте такі батьки не хочуть, щоб їхні діти «сліпо» дотримувалися їхніх вказівок. У таких сім'ях дітям пояснюють, чому батьки встановлюють певні правила або чому вони щось від них вимагають. Батьки чітко викладають дітям свої точки зору, аргументи та хід думок.

Дорослі багато розмовляють із дітьми та дають їм простір для вираження своїх думок, почуттів і бажань, вони піклуються про міцні зв'язки з найменшими членами сім'ї. Вони рахуються з ними, піклуються про те, щоб діти здобули самостійність у прийнятті рішень та були здатні самостійно мислити. Багато людей зазначають, що віддають перевагу саме цьому стилю виховання. Діти, яких так виховують, стають незалежними, наполегливими та впевненими в собі.

3. Незалучене батьківство

Це стиль виховання, заснований на тому, що дитина в певному сенсі «отримує свободу». Батьки не беруть участі у вихованні своєї дитини більше, ніж це необхідно, тобто їхні дії обмежуються забезпеченням дитини харчуванням або необхідною медичною допомогою. Втім вони роблять усе без особливої переконливості.

Тож дитина залишається сама по собі, і з багатьма речами їй доводиться поратися самостійно від самого раннього віку. Такі батьки байдужі до своєї дитини, тому не висувають до неї занадто великих вимог. Вони не встановлюють з дітьми тісніших стосунків, не намагаються краще пізнати свою дитину. Таких батьків можна вважати такими, які не мають серця. Дуже часто вони самі стикаються з багатьма проблемами.

У таких взаєминах діти зазнають емоційного нехтування. Вони також не відчують жодного авторитету чи почуття обов'язку, що може сильно впливати на їхню освіту.

4. Авторитарний стиль

«Батьки-диктатори»: під цим гаслом, по суті, ховається квінтесенція авторитарного стилю виховання. Батьки, які виховують свою дитину в авторитарному стилі, встановлюють величезну кількість правил і вимагають від неї неухильного дотримання таких правил. Вони не пояснюють дитині їхнього значення, тому що припускають, що в цьому немає потреби. Спілкування в такій сім'ї зазвичай має лише один напрямок: від батьків до дитини. Такі батьки відчують сильну потребу контролювати своїх дітей, і в певному віці через таке гноблення діти можуть почати зберігати від них багато секретів та обманювати їх.

Діти не мають права голосу і їхні потреби, крім основних, не враховуються. На їхні думки не зважають, але до них висуваються дуже високі вимоги. У таких сім'ях від батьків дуже часто можна почути такі слова: «Я не збираюся перед тобою виправдовуватися», «Ти занадто малий(-а), щоб я говорив(-ла) з тобою про це», «Ти вчиниш так, тому що я так сказав(-ла)».

Це дуже жорстка модель виховання, яка заснована на суворій дисципліні та своєрідній сімейній ієрархії, в якій батьки завжди стоять вище дітей. Їхні почуття ігноруються, вдома немає місця для дискусій чи раціональної розмови. Часто застосовуються покарання, зокрема тілесні. У дітей, які виростили в таких сім'ях, у майбутньому можуть виникнути проблеми з набуттям незалежності та умінням казати «ні». Вони часто борються з низькою самооцінкою.

Стилі виховання та ставлення батьків (Марія Земська, 2009 рік²⁵).

Метою виховання є, серед іншого, формування у дитини світогляду й системи морально-етичних цінностей. Батьки, які беруть на себе соціальні ролі мам и тата, повинні, окрім методів та прийомів виховання, усвідомлювати також важливість стилів виховання та свого ставлення до виховання дітей, а також довгострокові наслідки таких підходів і стилів виховання, які вони представляють.

Питання взаємозв'язку стилів виховання та ставлення батьків і їхньої виховної взаємодії вже давно вивчаються фахівцями в галузі психології, педагогіки та психіатрії. Це складна проблема, яка потребує ретельного аналізу.

Стиль виховання характерний для кожної сім'ї. Він є набором певних методів і технік виховання, що їх використовують усі члени сім'ї. У професійній літературі можна зустріти різні переліки для опису характеристик індивідуальних стилів виховання.

1. Демократичний стиль: застосування цього типу виховання вимагає поваги до прав усіх членів сім'ї та взаємного визнання. Поведінка дітей зумовлена не страхом покарання, а прийняттям моделі поведінки, яка відповідає моделі поведінки батьків. Батьки та діти люблять одне одного й довіряють одне одному.

У дітей є певна свобода поведінки, але в розумних межах. Вони є повноцінними членами сім'ї, які мають право ухвалювати рішення з різних питань. Голос дитини важливий для батьків, і маленька людина росте з відчуттям, що її думку поважають і що її думка важлива. Коли діти виростають, вони приймають ці правила, які були прищеплені їм батьками, як свої власні і намагаються застосовувати їх у спілкуванні з іншими людьми.

2. Авторитарний стиль: тут ми маємо справу з переконанням батьків у необхідності домінувати над дітьми та нав'язувати їм свої обрані способи поведінки. Тут головним принципом виховання є послух батькам, навіть якщо ті не обґрунтовують свого рішення: «ні, тому що так не робиться», «ні, тому що так сказав(-ла) я». Такі батьки зазвичай люблять своїх дітей, але не показують їм цього.

Діти та батьки дуже далекі один від одного. У вихованні дітей переважає примушування, а діти виконують накази, бо бояться покарання. У дорослому віці люди, яких виховували в такому стилі, найчастіше демонструють той самий стиль у ставленні до своїх дітей, їм важко приймати самостійні рішення.

3. Ліберальний стиль: це стиль, протилежний попередньому, який найчастіше пов'язують з надлишком батьківської любові до дитини чи з її відсутністю. Тобто: «Я

²⁵ Ziemska M. Postawy rodzicielskie. Wydawca: Wiedza Powszechna, 2009. 220 s.

так сильно тебе люблю», «Я люблю тебе так сильно, що не заборонятиму тобі нічого» або «Ти мені абсолютно байдужий, тож роби, що хочеш». Цей стиль надає дитині повну свободу практично в усьому. Такий спосіб виховання робить дитину нездатною адаптуватися до життя поза сім'єю: в школі, в групі однолітків тощо. Вона не здатна пристосовуватися, дивується, коли хтось вимагає від неї слухняності й покірності. Це породжує безліч конфліктів, робить людину непідготовленою до дорослого, самостійного життя в суспільстві, в якому, зрештою, щодня щось вимагають.

4. Непослідовний стиль: це стиль, за якого виховання характеризується відсутністю встановлених цілей та конкретних методів поведінки. Для такого виховання характерним є відсутність послідовності. Батьки діють під впливом конкретних ситуацій.

Вони застосовують покарання, коли засмучені. А іншого разу, в такій самій ситуації, вони ніяк не реагують на схожу поведінку дитини. Напевно, кожен із нас, наприклад, через втому, неодноразово не хотів помічати погану поведінку своєї дитини, за яку їй слід було б насварити. Якщо це трапляється лише іноді, це означає, що ми інколи буваємо непослідовними (хоч і не повинні такими бути). З іншого боку, якщо ми постійно так діємо, ми заплутуємо дитину, позбавляємо її почуття безпеки.

5. Епізодичний стиль: має багато спільного з непослідовним стилем. Дитина в такій сім'ї виховується ніби від випадку до випадку. Наприклад, невдачі в школі або можливість похвалитися якимось досягненням мобілізують батьків більше цікавитися дитиною. Такий стан триває 1-2 дні, а потім все знову йде, як і до того. Піклування виявляється неефективним, вимоги неналежними або такими, які неналежно виконуються. Попри свободу дій, діти не почувуються в безпеці, вони втрачають повагу до своїх батьків. Зрештою вони нехтують нормами співіснування в суспільстві, стають егоїстами.

Ставлення батьків нерозривно пов'язане зі стилями виховання. Хоча стилі виховання не змінюються в процесі виховання дітей, ставлення батьків змінюється у процесі зростання дитини та проходження нею змін. Види ставлення до дитини починають формуватися ще до її народження і є «тенденцією поводження в той чи інший спосіб щодо людини, ситуації чи проблеми». Ми поділяємо їх на дві групи: негативне та позитивне ставлення.

До позитивних (або доречних) належать наступні.

1. Прийняття: це прийняття дитини такою, якою вона є, з усіма її перевагами та недоліками, з урахуванням особливостей зовнішнього вигляду, характеру, розумових здібностей тощо. Батьки люблять свою дитину безумовною любов'ю. Вони хвалять дитину, а в разі грубості засуджують її поведінку, але ніколи не засуджують її особистість. Батьки, які приймають свою дитину, хочуть знати й задовольняти її потреби. Дитина росте веселою, доброзичливою, послужливою. Найголовніше у прийнятті батьками є те, що потреба дитини почуватися в безпеці та її розвиток протікають у належний спосіб.

2. Взаємодія з дитиною: дитина бере участь у всіх сферах сімейного життя. Вона має повне право брати участь у сімейних дискусіях та обміні думками. Вона довіряє своїм батькам, звертається до них по допомогу та пораду. Дитина довіряє батькам свої секрети, вважає їх своїми найкращими друзями. Молода людина росте з почуттям безпеки. У дорослому віці вона здатна взаємодіяти й приймати самостійні рішення.

3. Розумна свобода: в ранньому дитинстві вона полягає у створенні батьками можливостей для задоволення потреби дитини в діяльності та незалежності. Коли дитина стає старшою, батьки непомітно скеровують її, оскільки знають, чим вона цікавиться. Вони знають, що дитина читає, які фільми дивиться, знають її друзів, знають, куди і з ким вона ходить і коли повертається. Це не батьки-приятелі, а батьки, які дають дитині змогу мати свободу й незалежність у межах так званого «здорового глузду».

4. Визнання прав дитини: батьки є друзями своєї дитини й серйозно ставляться до всіх її переживань. Вони ніколи не применшують проблеми своїх дітей і не відмахуються від них, коли ті звертаються до них по допомогу. Вони уникають надмірної дисципліни і суворості, що не означає відсутності покарань у процесі виховання. Вони поважають право дитини на недоторканність її приватного життя. Вони виявляють повагу до її індивідуальності. Вони вносять різні пропозиції, нічого не нав'язуючи дітям. Дитина стає відповідальним членом сім'ї, у неї з'являється відчуття того, що її права важливі. В майбутньому у неї буде позитивна, але водночас реалістична оцінка своїх переваг.

Негативне або невідповідне ставлення означає наступне.

1. Відразливе ставлення (хоча в це і важко повірити): коли батьки виявляють таке ставлення, це означає, що вони не люблять своєї дитини. Іноді вони ображаються на дитину за те, що вона не відповідає їхнім очікуванням, які часто бувають неадекватними з огляду на її фізичні, інтелектуальні чи вікові можливості. Такі батьки постійно критикують свою дитину, видають їй накази чи суворо її карають. Таке ставлення батьків породжує в дитині агресію. Дитина стає неслухняною та вдається до брехні. Згодом асоціальна поведінка стає звичайною справою, у дитини з'являються невротичні реакції або депресія.

2. Уникання: це байдужість батьків до дитини, її потреб і проблем. Контакт із дитиною слабкий і зведений до абсолютного мінімуму. Дитина не бере участі в житті сім'ї, її думка не має значення для батьків. Батьки дають дитині свободу в її поведінці, але водночас перекладають на неї відповідальність за її помилки. Таке ставлення призводить до того, що дитина стає недовірливою, емоційно сором'язливою, а її найважливіша потреба – потреба в безпеці (і це найголовніше) – не задовольняється. Дитина, відсторонюючись від свого скрутного становища, часто вступає в конфлікти з батьками та зі школою.

3. Гіперопіка: це позиція, за якої батьки захищають свою дитину від самостійної діяльності, від будь-яких самостійних зусиль, кроків та відповідальності. Така гіперопіка, усунення всіх перешкод і труднощів на шляху, з одного боку, може призвести до того, що дитина виросте пасивною, залежною та безініціативною особою. У дорослому віці вона повністю залежить від батьків, очікуючи, що її супутники життя постійно піклуватимуться про неї та братимуть на себе відповідальність. З іншого боку, таке батьківське ставлення часто формує егоїстичних, самовпевнених осіб. Такі діти не дуже подобаються своїм одноліткам у школі.

4. Надмірна вимогливість: дитина не може виконати вимоги своїх батьків. Ці вимоги найчастіше не відповідають фізичному чи інтелектуальному розвитку, віковій чи здібностям дитини. Планка вимог піднімається все вище й вище. Загалом у дитини відсутня будь-яка можливість задовольнити своїх батьків, тому що навіть якщо

їй вдається виконати найвищу вимогу, раптом з'ясовується, що батьків це вже не задовольняє. У дитині породжується бунтарство, яке часто набирає крайніх форм, таких, як втеча з дому. Найголовніше те, що у дорослому житті таке ставлення з боку батьків призводить до формування почуття незахищеності, тривожності й, передусім, невпевненості в собі. Часто дорослі люди, яких так виховували, обирають різні життєві шляхи, не керуючись власними прагненнями та мріями, але все одно намагаючись догодити іншим.

Терміни «дисфункціональна сім'я» та «патологічна сім'я» часто використовуються як взаємозамінні. Але ці два терміни мають різну сферу застосування: будь-яку патологічну сім'ю можна назвати дисфункціональною, але не кожна дисфункціональна сім'я є патологічною.

Ми маємо на увазі дисфункціональну сім'ю, коли взаємини між її членами постійно порушуються та впливають на психічне й фізичне благополуччя як батьків, так і дітей. Однією з різновидів дисфункції є патологія. Вона визначається як найсерйозніші форми насильства в сім'ї, такі, як фізичне насильство, сексуальне насильство, алкоголізм, наркоманія. Чи можна вважати сім'ю патологічною, визначається масштабом порушення її функціонування.

Дисфункціональна сім'я не задовольняє емоційні потреби своїх членів, не забезпечує безпеку чи належні умови для належного розвитку й зростання дітей. Іншими словами, вона не виконує важливих функцій з точки зору психічного здоров'я власне членів сім'ї та суспільства загалом.

Джерелами розладів у такій сім'ї є порушення у взаєминах між батьками, а також їхні ненормальні взаємини з власним «я» (це стосується всього спектру розладів особистості: від психічних захворювань і залежностей до емоційної незрілості, надмірних амбіцій тощо). Згідно з концепцією сім'ї як системи, якщо один з елементів сім'ї (мати, батько або їхні взаємини) не функціонує, наслідки позначаються на всіх її членах. Наприклад, алкоголізм батька негативно позначається на взаєминах з матір'ю, що, в свою чергу, руйнує почуття безпеки дитини та створює для неї тривалий стрес. Як наслідок, маленька людина не засвоює належних моделей функціонування в сім'ї та суспільстві, страждає від постійного почуття незахищеності, відчувається неповноцінною та боїться вступати в тісніші взаємини з іншими людьми. Це характерні симптоми синдрому DDD – дорослої дитини з дисфункціональної сім'ї.

Характеристики дисфункціональної сім'ї:

- наявність «сімейного секрету», ганебної проблеми, яку мати та батько хочуть приховати за всяку ціну, і з цією метою попереджають дітей, щоб вони нікому нічого не розповідали; діти, які часто самі відчувають сором, рідко повідомляють про те, що в їхньому найближчому оточенні щось не так;
- відсутність усталених ролей та моделей поведінки: за відсутності належної батьківської турботи мати часто бере на себе роль батька, старші брати й сестри відіграють роль батьків для молодших;
- відсутність справжньої комунікації між членами сім'ї: взаємні контакти або сповнені агресії й ворожості, або поверхневі і є мовчазною згодою на конфлікт;
- у сім'ї не створюються умови для розвитку її членів, немає місця індивідуальності, спостерігається відмова від власних потреб на користь збереження статусу-кво та сімейних секретів;
- відсутність близькості та неприйняття різних поглядів та думок;

- членам сім'ї не дозволяється виявляти почуття чи слабкість, вони змушені вдавати, ніби все добре.

Дисфункціональна поведінка різниться за ступенем тяжкості та шкідливості. Проте можна вважати, що якщо будь-які з них відбуваються в сім'ї постійно або часто повторюються, то ми маємо справу з дисфункціональною сім'єю. До найпоширеніших із них належать:

- алкоголізм, наркозалежність або інші згубні звички батька чи матері;
- домашнє насильство (фізичне, психологічне, сексуальне, економічне насильство як щодо партнера, так і щодо дітей);
- надмірні вимоги матері та/чи батька до дітей і пов'язані з цим надмірна суворість та відсутність розуміння;
- емоційне насильство з боку батьків (шантажування дітей, використання їх у конфлікті з партнером, примушування їх приймати чийсь сторону);
- емоційна холодність батьків і відсутність інтересу до потреб дітей;
- надмірний контроль та опіка;
- залучення дитини до розпусної поведінки, наприклад, крадіжок, вживання наркотиків, безладних зв'язків.

Коли дисфункціональна сім'я стає патологічною?

З перелічених вище видів дисфункціональної поведінки в сім'ї найсерйознішими вважаються алкоголізм, наркотична залежність, домашнє насильство, залучення дитини до актів насильства чи розпусти або примушування її до спостереження за такими актами. Водночас їх можна розглядати як ознаки патологічної сім'ї. Це означає, що будь-яку патологічну сім'ю можна назвати дисфункціональною, але не кожна дисфункціональна сім'я схильна до патології. Наприклад, у ситуації, коли батьки роблять своїх дітей заручниками власного конфлікту, втягують їх у суперечку й надмірно контролюють, таку сім'ю можна вважати дисфункціональною, але не патологічною. Варто пам'ятати, що межі між цими двома поняттями не є чіткими і що в будь-який момент розлад може перерости в патологію.

1.6.2. Особливості сучасного покоління дітей та молоді

Покоління Z

Покоління бебі-бумерів (часто їх називають бебі-бумерами, бумерами): це ті, хто народився між 1946-м та 1964-м роками.

Покоління X: ті, хто народився між 1965-м та 1980-м роками.

Покоління Y (відомі як міленіали): це ті, хто народився між 1981-м та 1996-м роками.

Покоління Z (Gen Z або покоління Z): це ті, хто народився між 1995-м та 2012-м роками.

Покоління Z не повстає проти своїх батьків і не бере участі в конфліктах поколінь. 70 % його представників мають добрі стосунки зі своїми батьками та надають перевагу стабільності. Це покоління вдячне своїм батькам, оскільки воно розуміє досвід своїх батьків. Вони обізнані про реалії, в яких виросли їхні батьки, тому вважають, що самі отримали відмінну основу для вступу в доросле життя. Покоління Z характеризує:

- висока впевненість: як у використанні нових технологій, так і у володінні якостями, які цінуються роботодавцями;

- навчання «в призначений термін»: покоління Z хоче мати і знати все одразу, а перспектива довгострокового кар'єрного зростання їх пригнічує;
- акцент на балансі між роботою й особистим життям: професійне й особисте життя мають утворювати єдине, взаємодоповнююче ціле;
- відсутність страху перед ризиками;
- сильна потреба бути частиною групи (з урахуванням того, що покоління Z переносить частину своїх взаємин в онлайн-середовище).

Більшість представників покоління Z:

- вирішують конфлікти так, щоб знайти компроміс, прийнятний для всіх залучених сторін;
- розглядають ефективну комунікацію як ключовий елемент керування конфліктами;
- зосереджуються на конструктивному діалозі, під час якого вони уважно слухають іншу сторону й реагують відкрито та співчутливо;
- вважають важливим уникати емоційних реакцій, контролюючи свої емоції й уникаючи імпульсивних резонансів, які можуть посилювати конфлікт. Натомість намагаються зберігати спокій та витримку, що дає їм змогу зосереджуватися на розв'язанні проблем і досягненні консенсусу.

Найпоширенішим методом, який використовує покоління Z під час вирішення конфліктів, є вдумливий розгляд і осмислення ситуації.

По-перше, це підвищує обізнаність учасників конфлікту про причини, динаміку та наслідки конфлікту. Це дає їм змогу розуміти різні точки зору, потреби та досвід, що має вирішальне значення для розв'язання конфліктів.

По-друге, це дає змогу проаналізувати причини конфлікту й знайти шляхи для його вирішення.

По-третє, це зміцнює довіру між сторонами конфлікту, демонструючи готовність вислухати й зрозуміти.

Найважливішими навичками, які респонденти використовують для вирішення конфліктів, є вміння вислухати й зрозуміти позиції інших сторін, а також творчий підхід і здатність знайти рішення.

Слухання та розуміння сприяє емпатії та комунікації, а креативність і здатність шукати рішення дають змогу знаходити незвичні та задовільні рішення, які враховують потреби всіх сторін. Ці навички допомагають створити атмосферу взаєморозуміння та дають змогу гнучко підходити до розв'язання проблем.

Вони беруть активну участь у розв'язанні конфліктів та усвідомлюють їхні причини. Вони заявляють, що можуть ефективно вирішувати конфлікти, досягаючи компромісу та застосовуючи відкритий і гнучкий підхід, зберігаючи спокій та здатність зрозуміти точку зору іншої людини.

Вони недвозначно підтверджували, що мають здатність встановлювати межі, а це надзвичайно важливо під час вирішення конфліктів.

Вони прагнуть балансу між власними потребами й потребами інших людей, створюючи перспективу гармонійного співіснування.

До того ж вони цінують практичні навички, зокрема комунікаційні, більше, ніж попередні покоління. Це створює можливість для обрання процедури медіації як ефективного інструменту вирішення конфліктів. Процедура медіації також може презентуватися молодим людям як універсальний інструмент вирішення суперечок у різних сферах, як приватних, так і професійних.

Покоління Z, яке виросло в епоху цифрових технологій, багато в чому відрізняється від попередніх поколінь, що також впливає на їхній підхід до розв'язання конфліктів. Їхні методи розв'язання конфліктів розкривають як нові виклики, так і унікальні стратегії, що випливають із їхньої технологічної підкованості, цінностей та способу життя.

1.6.3. Асоціальна та антисоціальна поведінка

Асоціальним людям важко чи нецікаво інтегруватися, брати участь у групових завданнях і вибудовувати взаємини з іншими людьми. Вони відмовляються ходити разом у кіно, ресторани, відвідувати корпоративні заходи, тимбилдинги, зустрічі з друзями, тренінги, сімейні урочистості тощо. Іншими словами, ці люди понад усе на світі бажають залишитися на самоті.

Асоціальні люди:

- нервують в оточенні інших людей. Вони можуть почуватися невпевненими в собі, сором'язливими, наляканими, уникають зорового контакту тощо;
- іноді не розуміють соціальних норм, не знають, як поводитися в тій чи іншій ситуації, що робити і чого від них очікують. Наприклад, що сказати, коли комусь сумно або коли зустрічають незнайому людину;
- вони не знають, як підтримати розмову;
- вони прагнуть залишитися на самоті;
- вони не відчувають потреби чи навіть бажання брати участь у соціальному та сімейному житті.

Хоча ці люди здаються дивними, сором'язливими і навіть зарозумілими, вони чудові люди, але потребують розуміння з боку оточуючих. У асоціальних людей іноді діагностують інші психічні розлади, такі як соціофобія або депресія.

Антисоціальна поведінка – це неналежне функціонування в соціальних ролях, що характеризується агресивними формами дезадаптації з переважанням активності, збудженості, вираженої агресії та ворожості.

Симптомами такої антисоціальної поведінки є:

- сильне прагнення заподіяти шкоду іншим людям;
- безпричинна жорстокість;
- відсутність моральної чуйності;
- застосування насильства в міжособистісних взаєминах.

Коли ми говоримо про когось антисоціального, ми маємо на увазі людину, яка дозволяє собі порушувати правила, встановлені на юридичному та соціальному рівнях. Як наслідок, дії такої людини суперечать нормам громадського порядку. Іншими словами, це людина, яка бунтує. Хтось, хто, хоч і живе в суспільстві, але схильний порушувати громадський спокій.

Також антисоціальні люди часто вдаються до такої поведінки за допомогою насильства. Але тут необхідно розрізняти риси особистості чи ставлення та розлад.

Антисоціальна людина (зі схильністю до прояву антисоціальних рис особистості) відрізняється від людини з антисоціальним розладом особистості.

1.6.4. Соціальна дезадаптація

Соціальна дезадаптація у дітей – це емоційне відштовхування. На думку багатьох педагогів (Х. Радлинська, Ч. Чапов²⁶), це відбувається, коли дитина небажана, коли її ігнорують і коли батьки не приділяють дитині належної кількості часу, нехтують її шкільними проблемами, не піклуються про її здоров'я, освіту, одяг, а замість цього застосовують тілесні покарання, що є результатом нерозуміння ними сенсу виховання. Ці порушені взаємини між дитиною та батьками, нездатність задовольнити базові потреби дитини, відсутність почуття безпеки в сімейному домі можуть призвести в майбутньому до поведінки, неприйнятної для громадськості.

Для оцінки соціальної дезадаптації використовується шкала, створена Леславом Питкою²⁷. Шкала оцінки соціальної дезадаптації (ШСД) складається з:

1. Оцінки дезадаптації сімейної (ДС), яка оцінює дезадаптацію особи у контексті вимог сімейного життя;
2. Оцінки дезадаптації до однолітків (ДО): оцінює дезадаптацію дитини до стандартів шкільної групи однолітків;
3. Оцінки дезадаптації шкільної (ДШ): оцінює дезадаптацію дитини до вимог школи;
4. Оцінки антисоціальної поведінки (АП): оцінює тяжкість та частоту випадків антисоціальної поведінки дитини, яку спостерігають педагоги та батьки;
5. Оцінки накопичення несприятливих біопсихологічних факторів (БФ): оцінює ступінь накопичення несприятливих біопсихічних факторів у дитини;
6. Оцінки накопичення несприятливих соціокультурних факторів (СФ): оцінює ступінь накопичення несприятливих соціокультурних факторів, зокрема таких, які характеризують індивіда як девіантного.

Для кращого розуміння причин і природи девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх і вдосконалення засобів запобігання кримінальним правопорушенням неповнолітніх варто ознайомитися з досвідом Республіки Польща. Зокрема цікавою є концепція деморалізації неповнолітнього, аналіз якої є основою для вироблення програми його перевиховання чи виправлення.

Поняття деморалізації детально не визначене в польському законодавстві. У Законі про судочинство у справах неповнолітніх (п. 1 ст. 4)²⁸ перераховані лише деякі з її проявів, зокрема:

- порушення правил соціального спілкування;
- вчинення заборонених законом дій;
- систематичне ухилення від шкільного або професійного навчання;
- вживання алкоголю або інших засобів для досягнення стану сп'яніння;
- практикування позашлюбних сексуальних зв'язків;
- кочове життя чи участь у злочинних групах.

²⁶ Radlińska H. Pedagogika społeczna. Warszawa-Wrocław-Krakow : Ossolineum, 1964; Czapów Cz., Jedlewski S. Pedagogika resocjalizacyjna. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. 267 s.

²⁷ Pytka L. Skala Nieprzystosowania Społecznego. Podręcznik, Warszawa, 1984. S. 5–51.

²⁸ O postępowaniu w sprawach nieletnich: Ustawa z dnia 26 października 1982 r. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19820350228/U/D19820228Lj.pdf>

Перелічені категорії поведінки не є вичерпним переліком симптомів деморалізації.

Злочинні дії неповнолітніх, відповідно до Закону про судочинство у справах неповнолітніх (п. 1 ст. 1), – це дії, заборонені законом, такі як кримінальні правопорушення, фінансові правопорушення або деякі конкретні злочини (проти громадського порядку, безпеки дорожнього руху чи майна), вчинені неповнолітніми віком від 13 до 17 років. Тож злочинні дії – це поведінка, яка передбачає покарання, і відповіддю на такі дії є застосування заходів судом із сімейних справ.

1.6.5. Фактори ризику протиправної поведінки неповнолітніх

Концепція «факторів ризику» не є новою. Вона з'явилася ще в минулому столітті, але спочатку асоціювалася лише з медичним виміром здоров'я особи.

Під факторами ризику можна розуміти певні індивідуальні характеристики особи, особливості середовища та взаємодію між ними.

Знаючи фактори ризику, можна спробувати оцінити можливість виникнення певних негативних явищ, зокрема протиправної поведінки підлітків. Проте слід підкреслити, що поява так званих факторів ризику не обов'язково призводить до негативних наслідків, але вони збільшують ризик їхнього виникнення. У разі протиправної поведінки молоді важко виділити один вирішальний фактор.

Фактори ризику, пов'язані з функціонуванням сім'ї:

- методи виховання в сім'ї;
- ставлення батьків;
- емоційний клімат у сім'ї;
- фактори стресу в сім'ї;
- особистість членів сім'ї;
- злочинність, наркотична та алкогольна залежність у сім'ї;
- фактори ризику, пов'язані з функціонуванням школи та середовища однолітків.

Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-11) Всесвітньої організації охорони здоров'я містить такі діагностичні критерії розладів поведінки у дітей та підлітків:

- розлади поведінки, пов'язані з сімейним середовищем (агресія, відсутність самоконтролю, бійки, побиття, брехня, непослух, конфлікти, деструктивність, злодійство, крадіжки зі зломом, непокоря, нерозуміння, почуття образи, звинувачення інших, що демонструється родичам, батькам, братам і сестрам удома);
- розлади поведінки за ненормального процесу соціалізації (агресія, бійки, побиття, цькування, злодійство, крадіжки зі зломом, непослух, жорстокість, деструктивність, почуття образи, звинувачення інших, імпульсивність, вибуховість, що проявляються індивідуально, пов'язані з відсутністю інтеграції з колегами, однолітками, наявністю ізоляції, відкидання, наявність інтенсивніших емоційних розладів, порушення контактів, взаємин з авторитетними особами, дорослими людьми);
- розлади поведінки за нормального процесу соціалізації (агресія, бійки, побиття, цькування, злодійство, крадіжки зі зломом, непослух, жорстокість, деструктивність, почуття несправедливості, звинувачення інших, імпульсивність, вибуховість, що проявляються в групах, в дезадаптованому колективі, кримінальні правопорушення в адаптованому колективі, некримінальні правопорушення,

пов'язані з відсутністю ізоляції, відкидання, наявністю інтеграції з колегами, однолітками, наявністю емоційних розладів меншої інтенсивності, порушення контактів, взаємин з авторитетними особами, дорослими людьми);

- опозиційно-поведінкові розлади (відсутність самоконтролю, врівноваженості, негативізм, дратівливість, мстивість, непослух, конфронтація, деструктивність, почуття негативізму, почуття образи, звинувачення інших, образа, обурення, ворожість, злість).

Існують різні форми розладів поведінки, які залежать від ступеня їхнього розвитку:

- легка/помірна форма (кілька незначних симптомів, низький ступінь шкоди у психосоціальному контексті);
- помірна форма (складність симптомів між легкою та важкою формами, шкідливість у психосоціальному контексті, між легкою та гострою формами);
- важка/гостра форма (багато важких симптомів, високий рівень шкоди у психосоціальному контексті).

Найновіше визначення розумової відсталості було розроблене групою фахівців з Американської асоціації з питань особливостей розвитку та інтелектуального розвитку (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities – AAIDD). Згідно з ним, розумова відсталість – це тип інвалідності, який включає багато соціальних і практичних навичок, характеризується обмеженнями як психічних функцій, так і адаптивної поведінки, і виникає у віці до 22 років²⁹. Розумова відсталість характеризується значними обмеженнями в частині загальних розумових здібностей, таких як: міркування; пізнання; розв'язання проблем; оволодіння повсякденними соціальними та практичними навичками.

У людей з *легкою формою відсталості* порушена здатність правильно сприймати соціальні ситуації та взаємини, які виникають між людьми. Вони сприймають себе позитивно, вважають ідеальними в усіх аспектах і дуже високо оцінюють власні здібності. Це пов'язано з дефіцитом у когнітивній сфері, який не дає їм змоги адекватно себе оцінювати. Соціальна компетентність виражається в умінні співпрацювати. Важливими аспектами соціальної компетентності є здатність співпереживати іншій людині, спілкування, моральний розвиток і здатність розв'язувати соціальні проблеми.

Помірна розумова відсталість. У таких людей спостерігається обмежена здатність розуміти та розмовляти. Також порушуються здатність до самообслуговування і рухові навички. Ці люди переважно потребують щоденного нагляду, але здатні виконувати прості практичні завдання.

Розумова відсталість значного ступеня тяжкості. Клінічно ці люди функціонують аналогічно до людей з помірною розумовою відсталістю, але у них частіше виявляють значні рухові порушення, слабший розвиток мовлення й інші порушення, які свідчать про значне пошкодження центральної нервової системи.

Для дітей з розумовою відсталістю сильнішого ступеня вираженості (помірна та важка розумова відсталість) характерні серйозні ураження центральної нервової системи. Їхнє мовлення аграматичне, часто незв'язне та незрозуміле, а словниковий запас мізерний. Вони повільніше сприймають інформацію та помічають менше елементів.

²⁹ Schalock, R. L., Luckasson, R., & Tassé, M. J. (2021a). Intellectual disability: Definition, diagnosis, classification, and systems of supports, 12th Edition. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities. <https://www.aaidd.org/intellectual-disability/definition>

Люди з розумовою відсталістю середнього та важкого ступеня виявляють задоволеність і впевненість, коли діють на основі знайомих їм терапевтичних підходів, та невдоволеність і роздратування, якщо опиняються в ситуації, коли їм доводиться змінювати свій спосіб дій або стикатися з перешкодою під час роботи, яку вони знають. Люди з важкою розумовою відсталістю не здатні задовольняти базові життєві потреби та потребують нагляду під час виконання всіх основних видів діяльності.

Найважливішим і найпершим міжнародним законодавчим актом, який встановлює стандарти застосування прав і свобод до людей з інвалідністю, є Конвенція про права осіб з інвалідністю, яку було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН в Нью-Йорку 13 грудня 2006 року³⁰. Терміном «особи з інвалідністю» у Конвенції позначаються особи з довготривалими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, у яких взаємодія з різними перешкодами може заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими людьми.

Результати досліджень показують, що діагноз розумової відсталості збільшує ризик віктимізації у 3-7 разів порівняно з людьми без такого діагнозу. Люди з інвалідністю частіше стають жертвами крадіжок, але, що важливіше, вони набагато частіше зазнають різних форм насильства, ніж люди без інвалідності. Важливо зазначити, що вони також входять до групи, якій важко розкривати інформацію про заподіянну їм шкоду, до якої часто належить сексуальне насильство. Саме з цих причин правоохоронні органи та судді зобов'язані створювати таке середовище під час допиту, в якому неповнолітня особа з розумовою відсталістю почуватиметься в безпеці й невимушено.

Нормативні акти та практика мають враховувати обмеження та потреби людей, що зумовлені їхньою інвалідністю.

На практиці буває так, що людей з розумовою відсталістю можуть вважати ненадійними свідками. Судді також часто сумніваються в правдивості свідчень людини з розумовою відсталістю та, як наслідок, призначають додаткові обстеження за участі експертів. Сумніви в надійності свідчень людей з розумовою відсталістю найчастіше виникають через нестачу знань про обмеження та можливості, пов'язані з відповідним видом інвалідності.

У Кримінальному процесуальному кодексі Польщі відсутні положення, які передбачали б обмеження на призначення осіб свідками залежно від їхнього віку або можливих психопатологічних особливостей. Свідком у судовому процесі може бути як неповнолітня особа, так і особа з певним психічним розладом. Суди зобов'язані використовувати будь-які джерела доказів. Дійсно, розумова відсталість передбачає труднощі в перцептивній та когнітивній сферах, але вона у жоден спосіб не може підривати довіру до конкретної людини. Ст. 13 Конвенції про права осіб з інвалідністю гарантує людям з інвалідністю доступ до правосуддя нарівні з іншими людьми. Згідно з п. 2, щоб забезпечити гарантії ефективного доступу людей з інвалідністю до правосуддя нарівні з іншими людьми, держави-учасниці провадять належну підготовку осіб, які працюють у сфері відправлення правосуддя, зокрема в поліції та в'язницях.

На міжнародному рівні Директива 2012/29/EU Європейського парламенту і Ради від 25 жовтня 2012 року, яка встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та

³⁰ Конвенція про права осіб з інвалідністю була ратифікована Україною 16 грудня 2009 року та набрала чинності 6 березня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_q71#Text

захисту жертв злочинів і замінює Рамкове рішення 2001/220/JHA Ради, робить свій внесок у визначення захисту прав дітей (зокрема й дітей з розумовою відсталістю). У своїй преамбулі Директива зобов'язує держави-члени забезпечувати, щоб жертви, які є особами з інвалідністю, могли повною мірою здійснювати свої права нарівні з іншими людьми, зокрема сприяти їхньому доступу до приміщення, де здійснюється кримінальне провадження, а також їхнього доступу до інформації³¹. Також, згідно з Директивою, особливу увагу слід приділяти проблемам з розумінням або спілкуванням, які можуть бути спричинені деякими іншими видами інвалідності, такими як порушення слуху чи мовлення. І так само під час кримінального провадження слід зважати на обмежену здатність жертви до спілкування. Директивою вимагається, щоб держава допомагала жертвам злочинів усе розуміти, а також щоб їх розуміли з моменту їхнього першого звернення до компетентного органу.

Впродовж останніх років спостерігається тривожне зростання кількості соціально дезадаптованих дітей, для яких характерні: агресія; насильство; непристойні висловлювання; вживання алкоголю; куріння; брехня; проблеми з відвідуванням школи тощо.

Синдром соціальної дезадаптації складається з таких факторів, як: криза у сім'ї; неналежна атмосфера вдома; погані результати успішності в школі; негативний вплив середовища однолітків; нездатність керувати своїм вільним часом.

Усі прояви соціальних патологій, що відбуваються в сім'ї, такі як алкогольна та наркотична залежність, насильство, стають дуже поширеним явищем у сучасному світі й негативно впливають на дітей.

Існує багато концепцій, які пояснюють етіологію соціальної дезадаптації. Одна з них шукає в антисоціальній поведінці людей спадкові та вроджені причини, інша звинувачує в її виникненні соціальне середовище.

Ян Конопніцьки³² вважає, що на виникнення соціальної дезадаптації впливають три причини:

- біологічні (внутрішні) особливості особи, зокрема органічні, такі як ураження центральної нервової системи, яке викликає характеропатію;
- психологічні, які визначаються, передусім, факторами спадковості та пов'язані з емоційно-вольовою сферою, зумовлюють потяг, який призводить до психопатичних змін;
- фактор середовища, а саме – неблагополучна структура сім'ї, нехтування вихованням, помилки виховання в сім'ї та школі, вплив засобів масової інформації на формування соціально-моральних установок дітей та підлітків, які зростають.

1.6.6. Організована злочинність неповнолітніх

Зараз у зв'язку з посиленням загрози таких явищ з'явилася низка визначень організованої злочинності, що відрізняються дедалі більшою конкретністю.

³¹ Директива 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA. URL: <https://jurferm.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%94%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-2012-92.pdf>

³² Konopnicki J. Niedostosowanie społeczne. Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1971. 261 s.

Наприклад, Європейська комісія та Група експертів Ради Європи з питань організованої злочинності прийняли таке визначення, що організована злочинність – *«це співпраця трьох або більше осіб впродовж тривалого або невизначеного часу, які є підозрюваними чи засудженими за вчинення серйозних кримінальних правопорушень з метою отримання вигоди або влади»*.

Найпоширенішими видами злочинів у Європі є:

- кіберзлочинність;
- торгівля людьми;
- незаконне ввезення мігрантів;
- наркоторгівля;
- шахрайство, пов'язане з акцизним податком.

У травні 2021 року ЄС затвердив пріоритети у боротьбі з тяжкою та організованою злочинністю на наступні чотири роки. Вони будуть реалізовані у період 2022-2025 років через Європейську мультидисциплінарну платформу проти злочинних загроз.

Група неповнолітніх правопорушників

Колектив підлітків називається групою однолітків, а деморалізовані неповнолітні особи вважаються групою неповнолітніх правопорушників. Негативний вплив неповнолітніх осіб або підлітків на членів групи може мати такі форми:

- здійснення тиску з метою примусу до поведінки, несумісної з нормами поведінки неповнолітніх (наприклад, прогули занять, вживання алкоголю), зокрема – неправомірної поведінки (крадіжки, напади);
- ознайомлення неповнолітніх осіб зі способами злочинної поведінки (наприклад, де і як красти, як виготовляти наркотики) й аргументація, спрямована на виправдання такої поведінки;
- ускладнення чи неможливість виконання ролей, характерних для соціалізації (у школі це прогули уроків, залишення на повторний курс);
- прищеплення цінностей та норм, які суперечать загальноприйнятим у суспільстві.

До факторів, які впливають на формування груп неповнолітніх правопорушників, належать:

- схожість їхнього соціального статусу;
- відсутність або послаблення контролю з боку батьків.
- Існують фундаментальні відмінності між групами неповнолітніх та дорослих правопорушників:
- дорослі утворюють «цільову» групу, яка є структурованою та спрямованою на вчинення групи злочинів або одного злочину;
- неповнолітні особи долучаються до групи, тому що так вони намагаються задовольнити свої потреби в розвитку, провести час, виплеснути свої емоції і з ними зазвичай «трапляється» злочин.

Колектив неповнолітніх осіб може перетворитися на добре організовану, відносно постійну групу, якщо:

- а) колектив, який утворився для гри, трансформується в злочинну групу, що зазвичай пов'язано зі вчиненням злочину, який приніс відчутну вигоду, але залишився безкарним і спонукає до повторення криміногенної діяльності;

- b) неповнолітні особи мають криміногенний досвід і свідомо організовують групу з метою вчинення злочинів;
- c) неповнолітні особи утворюють групу, організовану дорослою чи неповнолітньою особою.

Зазвичай серед неповнолітніх організовані колективи (наприклад, «група» чи «банда») зустрічаються рідко, поширенішими є слабо структуровані колективи.

Концепція «нібито-групи» (майже групи) за Л. Яблонським

Л. Яблонський виступає проти ставлення до колективу неповнолітніх осіб як до ефективної, стабільної групи. На основі результатів великої кількості досліджень він представив таку картину цієї спільноти:

- 1) «нібито-група» є колективом, у якому ролі чітко не визначені, тому вони мінливі та невизначені, а очікування членів групи неможливо чітко встановити;
- 2) відсутній консенсус щодо норм, які застосовуються в «групі собі подібних», тому престиж досягається за рахунок застосування насильства й силових методів; завдяки їхньому використанню досягається визнання і відокремлене становище;
- 3) зв'язки, що утворюються в «нібито-групі», не є міцними; членство варіюється за межами центру групи, який складається з декількох «постійних» неповнолітніх осіб, які регулярно зустрічаються, натомість інші учасники з'являються і зникають (учасники-сателіти);
- 4) у «нібито-групі» немає постійного лідера, іноді ця роль випадає на долю одного з постійних членів колективу, здатного зазвичай на короткий час підпорядкувати собі значну частину другорядних членів групи;
- 5) «нібито-група» функціонує неправильно, у ній неможлива співпраця.

1.6.7. Фактори ризику рецидивної злочинності неповнолітніх

Цікавим рішенням, яке демонструє потенціал добре продуманої комплексної моделі оцінки ризиків, є так звана модель РПР (ризик-потреби-реагування)³³.

Ця концепція, яку було розроблено з 1990-х років у Канаді, США та Великій Британії, стосується загальної теорії особистості та соціального навчання і містить елементи когнітивної психології.

Правопорушник є учасником процесу соціального навчання, де ключовим моментом є аналіз власних дій і визначення своїх думок (побудова думок, їхній розвиток, переконання, очікування та прагнення). Модель підкреслює роль і масштаб ситуаційних факторів, які можуть стимулювати злочинну поведінку або створювати захисні фактори. У процесі винесення вироку й особливо при виконанні покарання є можливість виявити індивідуальні, міжособистісні та соціальні фактори, які можуть збільшувати ризик повторного вчинення правопорушення. За словами авторів концепції – Дж. Бонти, Д. А. Ендрюса та Р. Д. Ходжа, існує необхідність і можливість розробки так званих діагностичних інструментів, які утворюють основу для побудови ефективних та успішних реабілітаційних заходів і програм пробації. Проаналізована модель спрямована на виявлення факторів, які зумовлюють або стимулюють порушення правил, задоволення потреб правопорушника, а також сприйнятливість до стимулів і методів зниження ризику рецидивної злочинності. Ці

³³ Andrews, D. A., Bonta, J., & Hoge, R. D. (1990). Classification for Effective Rehabilitation: Rediscovering Psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17(1), 19-52. URL: <https://doi.org/10.1177/0093854890017001004>

елементи зводяться до трьох принципів: ризик, потреба, реагування.

Модель РПР також враховує фактори, які безпосередньо не впливають на злочинну поведінку. Вони відомі як некриміногенні потреби і серед них такі фактори, як: щастя, віра у власні здібності, відкритість до нового досвіду, страх, духовність, почуття власної гідності, депресія, культура, мистецтво, фізичний стан, творчі здібності.

Ці фактори не можуть служити єдиною основою для вжиття заходів і не є основними цілями в роботі з правопорушниками. Проте їх можна використовувати як фактори мотивації та підтримки для посилення ефекту основного напрямку заходів, який полягає в необхідності усунення чи істотного ослаблення криміногенних факторів.

1.6.8. Методи роботи з неповнолітніми правопорушниками

1. Взаємини між неповнолітнім правопорушником і наставником, який може:

- моделювати поведінку на особистому прикладі;
- залучати до діяльності, що має на меті спрямовувати зусилля неповнолітньої особи за допомогою ухвалення освітніх рішень і виконання завдань;
- використовувати освітні консультації, щоб неповнолітня особа усвідомлювала наслідки своїх рішень;
- переконувати, надаючи інформацію, яка формує та змінює переконання;
- взаємодіяти у ролі наставника, коуча або тьютора;
- використовувати методи мотиваційної співбесіди.

2. Взаємозв'язок з освітньою ситуацією, в якій роль наставника полягає в тому, щоб:

- організовувати навчальний процес, спрямований на створення та закріплення бажаних змін у поведінці неповнолітньої особи;
- застосовувати дисциплінарні заходи з використанням заохочень і покарань;
- допомагати неповнолітній особі усвідомлювати наслідки своєї поведінки та свого вибору;
- відтреновувати певні форми поведінки, навчати їм та закріплювати їх.

3. Взаємини з групою, в яких наставник вживає заходів, спрямованих на:

- використання самоврядування неповнолітніх осіб для досягнення освітніх цілей;
- формування структури, норм і установок групи;
- посилення згуртованості та престижу групи;
- керування групою з метою поліпшення її функціонування та посилення мотивації для досягнення поставлених завдань.

4. Зв'язок з культурою, яка містить такі невід'ємні елементи:

- реабілітаційне навчання, що проводиться за допомогою спеціальних методів навчання;
- залучення до роботи, з зосередженням уваги на розвитку позитивного ставлення до неї, на підготовці до професії, особистісному розвитку й задоволенні потреби в самореалізації;
- застосування культурних моделей для наслідування (поведінка, ролі);
- використання творчих методів реабілітації, зокрема відпочинку, спорту та реабілітаційного театру, драматургії, мистецтва й засобів масової інформації.
- 5. Терапевтичні взаємини, які ґрунтуються на:

- психотерапії, соціотерапії;
- навчальних програмах: витіснення гніву, розвиток соціальних навичок, уміння тримати себе в руках, розмірковування над морально-етичними питаннями;
- терапії, заснованій на усвідомленості; терапії, орієнтованій на розв'язання проблем; терапії з використанням видів мистецтва (музики, театру, літератури, малювання, танців), а також когнітивної, емоційної та фізичної активності (трудотерапії), анімалотерапії з наголосом на користі тварин для здоров'я та терапевтичних заходах у спільноті.

Представлені методи і способи мають практичний характер (за М. Добрянським)³⁴.

Література

Блага А. Б. Групова злочинність неповнолітніх: кримінологічний аналіз та основні тенденції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. №1-2. С.71-76. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.131-2'2022>

Бобровник С. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1(64). С. 26-33.

Волошанівська Т. В. Типологія неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С.411-416. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.66>

Джужа О. М., Сюравич В. Г. Характеристика основних факторів віктимізації дітей і запобігання психічному домашньому насильству. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 4. С. 12-18. DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-4-2>

Колич О., Сесюк Ю. Поняття та ознаки юридичного конфлікту: соціологічно-правовий аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. Т. 7, № 1. С. 54-60. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/apr/21417/11.pdf>

Краєва О. А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2010. Випуск 7. С. 314. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19997/1/O_Kraieva_KIPVRSO_ZNPIO_7.PDF

Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник/І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид, перероб. і доп. Харків: Право, 2009. С.252-262. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/Kriminologia_2009.pdf

Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель: монографія. Запоріжжя: Гельветика, 2021. С. 92-141. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/monografiya_yuvenalna_viktyimologiya.pdf

Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник/за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Електрон. вид. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 275-308. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/08/Negotiations-and-Mediation-in-criminal-proceedings- LNU_2022.pdf

³⁴ Dobijański M. Metody pracy z uczniem nieprzystosowanym społecznie. Podmiotowość i dialog w relacji resocjalizacyjnej. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2022. 404 s.

Пономарьова Т. І. Структура особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 2. С. 35-42. DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-2-5>

Пузирьов Є. В., Романів В. П. Психологічні особливості особистості неповнолітнього як учасника досудового провадження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34 (73). № 1. С. 210-215. DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/34>

Сизоненко А. Детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 127-135.

Профілактика деструктивної поведінки підлітків (Т. Журавель & Ю. Удовенко, Ред.). Видавництво ФОП Буря О. Д. – Київ, 2022 – 144 с. https://www.unicef.org/ukraine/media/21421/file/destructive_behavior.pdf

РОЗДІЛ 2. ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ

2.1. ПОНЯТТЯ ТА ПАРАДИГМИ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Термін «ювенальна юстиція» є синтезом двох понять, що походять із римського права: дитинство/молодість (від лат. *juvenalis* – юний, молодий) та юстиція (від лат. *justitia* – справедливість, правосуддя). Отже, в буквальному перекладі термін «ювенальна юстиція» означає правосуддя (у більш широкому розумінні – здійснення справедливості) щодо дітей.

Сучасна ювенальна юстиція є складною системою, яка включає:

- 1) особливе коло осіб (*діти та, в певних ситуаціях, – молоді дорослі*)**, на яких поширюється вплив даної системи;
- 2) спеціальні заходи соціального та юридичного впливу** на них, а також заходи кримінально-правового впливу;
- 3) особливі процедурні норми**, що регламентують процес провадження у справах, учасниками яких є діти;
- 4) спеціалізовані ювенальні суди (судові склади);**
- 5) установи виконання кримінальних покарань і некаральних примусових заходів;**
- 6) державні установи та установи місцевого самоврядування, а також громадські організації**, які здійснюють профілактику ювенальної делінквентності, сприяють справі захисту прав, ресоціалізації та реінтеграції дітей у конфлікті із законом та дітей-жертв правопорушень і жорстокого поводження.

Отже, в правовому плані ювенальна юстиція включає масиви норм матеріального та процесуального права, в інституціональному плані – низку державних та недержавних установ і організацій, діяльність яких спрямована на протидію правопорушенням дітей та молоді, захист їх від несприятливих наслідків правопорушень і повернення їх до суспільного життя.

Відповідно до міжнародних стандартів прав дитини, ювенальна юстиція має носити нестигматизуючу назву, а саме – система юстиції щодо дітей і включати: законодавство, норми і стандарти, процедури, механізми та положення, які конкретно застосовуються щодо дітей, які розглядаються як правопорушники, та установи й органи, створені для вирішення пов'язаних із ними питань³⁵.

На сьогодні у світі існує три основні підходи до цілей ювенальної юстиції, які умовно можна назвати каральним, поблажливим (також його називають прогресивним та терапевтичним) та відновним.

Каральна парадигма ювенальної юстиції запозичена із системи кримінального правосуддя для дорослих і є, по суті, лише його видозміною. Вона побудована на застарілих уявленнях про дитину як недосконалого дорослого, сфокусована на пріоритеті кримінального покарання і відплаті як принципі ухвалення рішень. У каральному правосудді найменшою мірою присутні цілі реабілітації неповнолітнього правопорушника і найбільшою – мета «захисту» суспільства шляхом ізоляції

³⁵ General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

правопорушника. Наявність чітких директив щодо призначення покарання, кодексів для неповнолітніх, у яких відсутній акцент на ресоціалізацію, зумовлюють велику кількість покарань, пов'язаних із позбавленням волі, тривалі строки утримання під вартою та домашнім арештом. При цьому немає відчутних змін у рівні злочинності неповнолітніх.

Каральна ювенальна юстиція може задовольнити потребу суспільства у відплаті та підвищенні рівня безпеки, але водночас вона має ряд негативних побічних ефектів. Перш за все, покарання створює проблеми реадaptaції правопорушника до суспільного життя. Передусім, публічно винесений обвинувальний вирок навішує на неповнолітнього ярлик злочинця (**стигматизація**). Унаслідок цього порушуються нормальні стосунки неповнолітнього правопорушника з однолітками та дорослими. Потім відбування покарання у виді позбавлення волі (а саме цей вид покарання переважає в рамках каральної парадигми) послаблює соціальні та родинні зв'язки. І, нарешті, судимість погіршує для неповнолітнього перспективи отримання роботи та продовження освіти.

Отже, каральна парадигма ювенального правосуддя непрямым шляхом фактично сприяє новим правопорушенням неповнолітніх.

З іншого боку, каральне правосуддя відучує правопорушника від здатності до самообмеження, сприяє концентрації правопорушника на своїх проблемах, а не на проблемах жертви. Неповнолітній правопорушник вимушено приймає покарання, але не бере на себе відповідальність за вчинене правопорушення.

«Прогресивна» (класична) парадигма ювенальної юстиції побудована на доктрині *parens patriae* («держава-в-ролі-батька»). Державі ввіряється забезпечення поведінки з неповнолітнім, який постав перед судом, заради його вищих інтересів. Саме на цій ідеї були спочатку побудовані ювенальні суди. Злочинна поведінка неповнолітнього розглядається як порушення психіки та збій у процесі його соціалізації. Природа та серйозність злочину є для суду менш важливими, ніж забезпечення соціальних послуг для зцілення цих порушень. Ювенальний суд прагне виправити це соціальне відхилення, застосовуючи методи, адекватні особистим проблемам і потребам молодого правопорушника. Тому застосовувані ним заходи є переважно виховними.

«Прогресивний» (поблажливий) підхід не відводить ювенальному правосуддю жодної ролі в підвищенні безпеки суспільства. Тому, починаючи із 70-х років минулого століття, «поблажлива» модель іноді справедливо, іноді несправедливо критикувалася як неефективна, дорога, патерналістська. Критики ювенальної юстиції вказували на надмірний обсяг дискреційних повноважень ювенального суду, правову необґрунтованість застосовуваних ним заходів. Проте припущення, що правопорушник – пасивний об'єкт, який потребує соціальних послуг та виховання, все ще домінує в системі ювенальної юстиції.

Покарання та поблажливість не є єдиними альтернативами для ювенальної юстиції. Сучасна наука та практика має у своєму розпорядженні дієвішу, ефективнішу та економічно вигіднішу програму, що спирається на некаральний підхід до відповідальності неповнолітніх. Парадигма відновного правосуддя дає можливість змінити «об'єктив» (вислів Г. Зера³⁶) для сприйняття та оцінки правопорушень неповнолітніх і реагування на них.

³⁶ Zehr H. Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice. Herald Press, 1990. P.177-178.

Відновне правосуддя найбільш очевидно відрізняється від карального, розглядаючи злочин не лише як порушення закону або неслухняність державі. Воно вважає шкоду, заподіяну потерпілому і суспільству, в якому він живе, найістотнішим результатом злочину. Відновне правосуддя основну увагу надає відшкодуванню збитку та зціленню ран, що пошкодили тканину суспільства. Відновне правосуддя не є ані каральним, ані поблажливим. Його мета – це відшкодування збитку, заподіяного жертві, визнання правопорушником шкоди, завданої злочинцем, і примирення між жертвою, злочинцем і співтовариством, в якому вони живуть.

Унікальність відновної парадигми – в її тривимірному акценті на жертву, суспільство та злочинця. Відновне правосуддя базується на твердженні, що без спільної участі жертви, злочинця та суспільства проблема злочинності не може бути вирішена ефективно. Відновна ювенальна юстиція звернула б увагу на потреби потерпілих, визнала б їхнє становище жертви, компенсувала б їхні втрати, забезпечила б їхню участь у процесі відновлення справедливості, дала б потерпілим місце при ухваленні рішень у цьому процесі.

Як зазначає Даніель Ван Несс³⁷, відновне правосуддя ґрунтується на трьох принципах:

- 1) справедливе правосуддя вимагає від нас роботи щодо оздоровлення потерпілих, правопорушників та громади, які постраждали в результаті правопорушення;
- 2) потерпілі, правопорушники та громади повинні мати всі можливості для активної участі у справедливому правосудді якомога раніше та у якомога більших обсягах;
- 3) ми повинні переосмислити відносини та обов'язки між урядом і громадою. Наголошуючи на важливості справедливого правосуддя, уряд зобов'язаний підтримувати справедливий порядок, а громада повинна забезпечувати мир та спокій серед своїх членів.

У контексті ювенальної юстиції принципи відновного правосуддя знаходять відображення у таких програмах, як медіація, сімейні/групові конференції, підліткові/молодіжні суди, реституція та громадські роботи. Серед прихильників ідей відновного правосуддя немає порозуміння щодо важливості фактору примусового виконання вказаних програм, але вони чітко спрямовані на залагодження всіх конфліктів, відшкодування завданих збитків і поновлення порушених інтересів усіх зацікавлених сторін.

Парадигма відновного правосуддя обіцяє створення системи ювенальної юстиції, яка відповідає традиційним суспільним очікуванням, і водночас дає новий пріоритет відновленню прав жертв правопорушень. Відновна парадигма відповіла б на ці суспільні потреби, запропонувавши інтеграційний спосіб, який об'єднує (а не розділяє) дії з накладення санкцій, реабілітації, забезпечення безпеки та відновлення прав жертви. Під впливом цінностей та цілей відновної юстиції каральна й поблажлива моделі ювенального правосуддя мають бути замінені на широке віяло реінтегруючих методів.

У сфері накладення санкцій, наприклад, персонал ювенальної юстиції не лише контролюватиме процес відшкодування та громадські роботи, але й стежитиме за тим, щоб неповнолітній міг заробити гроші і виконувати громадські роботи творчо та продуктивно. Персонал також безпосередньо працюватиме з жертвами для забезпечення задоволення їхніх потреб і надання їм можливості свідомо брати участь у процесі правосуддя. Персонал повинен також залучати громадські групи,

³⁷ Encyclopedia of Crime and Justice/ J.Dressler, ed.in chief. 2nd ed. Vol.2. P. 924-925.

наприклад, працедавців, щоб надати правопорушникам можливість брати участь у роботі, наданні послуг та іншій позитивній діяльності. І, нарешті, для поліпшення суспільної безпеки персонал системи ювенальної юстиції повинен співпрацювати з громадськими організаціями та органами, які є джерелами допомоги в забезпеченні безпечнішого та стабільнішого соціального середовища.

Таблиця 4. Порівняльні характеристики основних парадигм ювенальної юстиції

Основні поняття	Каральна модель	«Прогресивна» модель	Відновна модель
Злочин	Винне порушення кримінального закону.	Винне порушення кримінального закону, частково виправдане неповноліттям.	Насильство над особою, заподіяння шкоди та образи іншій людині/людям.
Сторони конфлікту	Злочинець – держава.	Злочинець – держава.	Злочинець – жертва – громада.
Відповідальність	Покарання.	Примусове перевиховання.	Відшкодування шкоди.
Принципи, що лежать в основі відповідальності	Відплата за вчинене, невідворотність покарання.	Можливість перевиховання.	Злочин породжує зобов'язання відшкодувати шкоду.
Мета процесу	Встановлення вини та призначення покарання.	Встановлення вини та призначення покарання/примусових виховних заходів.	Задоволення потреб жертви, усвідомлення порушником заподіяної шкоди, відшкодування шкоди, відновлення соціальних зв'язків.
Принципи процесу	Змагальність, деперсоналізація.	Змагальність, персоналізація (індивідуалізація).	Діалог, персоналізація.
Мета процедури	Протистояння сторін, «виграш/програш».	Вибір адекватної виховної моделі.	Примирення, «виграш/виграш».

Що є предметом осуду та об'єктом впливу	Злочинець.	Злочинець та його оточення.	Злочин.
Суб'єкти рішення	Державні органи.	Державні органи.	Сторони та найближче соціальне оточення.
Соціальна функція	Ізоляція злочинця від суспільства, підтвердження владної функції держави.	Ресоціалізація злочинця.	Зцілення жертви, ресоціалізація злочинця, інтеграція соціальної спільноти.
Ресурси для вирішення проблеми	Інститути державної репресії.	Інститути державного виховання.	Здатність людей до порозуміння та самозмін, бажання домовитись, опора на найближче соціальне оточення (неофіційні механізми соціального контролю).

Відновне правосуддя не є панацеєю. Програми відновного правосуддя мають певні обмеження. Частина неповнолітніх, які вчинили злочини (особливо насильницькі), мають бути ізольовані від суспільства, тобто карально-охоронні варіанти реагування на злочинність неповнолітніх мають залишитись. Є певні переваги і у класичній моделі ювенальної юстиції, зокрема, навряд чи можна сперечатися щодо її виховного потенціалу. Для розробки ефективної моделі ювенальної юстиції має бути застосований інтегративний та компліментарний підходи, які дають можливість об'єднати краще, що є в різних її моделях.

2.2. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Забезпечення прав дитини належить до глобальних проблем сучасності, у вирішенні яких зацікавлена вся світова спільнота.

У 1959 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію прав дитини, а через 30 років на її підставі була розроблена і відкрита для підписання державами Конвенція про права дитини (20.11.1989). На сьогодні до цього міжнародного договору приєдналася переважна більшість країн світу.

КПД містить: докладну регламентацію особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав дитини; механізми контролю щодо реалізації положень

Конвенції; порядок приєднання до Конвенції.

Основоположні принципи КПД:

- принцип недискримінації дитини (ст. 2);
- принцип забезпечення найкращих інтересів дитини (ст. 3);
- принцип забезпечення у максимально можливій мірі виживання і здорового розвитку дитини (ст. 6) та
- принцип участі дитини у вирішенні справ, які її стосуються (ст. 12).
- Ст. ст. 37 та 40 КПД прямо присвячені проблемам дітей, які опинились у конфлікті із законом.

Ст. 37 зобов'язує держави-учасниці забезпечити:

- 1) щоб жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання. Щодо дитини не можуть застосовуватись ані смертна кара, ані довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення;
- 2) щоб жодна дитина не була позбавлена волі незаконно або свавільно. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом та використовуються лише як крайній захід і впродовж найкоротшого відповідного періоду часу;
- 3) гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема жодна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, а також мати право підтримувати зв'язок зі своєю сім'єю через листування та побачення;
- 4) щоб жодна позбавлена волі дитина мала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також право оскаржувати законність позбавлення її волі.

Відповідно до ст. 40 КПД, держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка перебуває у конфлікті із законом, на таке поведіння, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності та значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини, сприяє її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

Із цією метою держави-учасниці, зокрема забезпечують, щоб:

- 1) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їхнього здійснення;
- 2) жодна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи обвинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії: презумпцію невинуватості; негайне та безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності – через її батьків чи законних опікунів; одержання правової й іншої необхідної допомоги при підготовці та здійсненні свого захисту; право на невідкладне прийняття рішення з приводу своєї справи компетентним, незалежним та неупередженим органом у ході справедливого слухання згідно із законом; свобода від примусу щодо надання свідчень чи визнання вини; вивчення показань свідків обвинувачення та забезпечення рівноправної участі свідків захисту; право на оскарження рішення; право на безоплатну допомогу перекладача, якщо дитина не розуміє мови, що використовується, чи не розмовляє нею; повну повагу до її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

КПД зобов'язує держави-сторони сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються чи визнаються винними в його порушенні. Зокрема вони мають встановити мінімальний вік, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство. КПД рекомендує встановити некаральні заходи впливу на дітей, які порушили кримінальне законодавство (догляд, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення випробувального строку виховання, програми навчання та професійної підготовки).

Для забезпечення імплементації КПД країнами-учасницями та дотримання її норм у межах ООН створено Комітет із прав дитини. Кожна країна-учасниця раз на п'ять років зобов'язана надавати Комітету доповідь про хід виконання КПД. Такі зауваження стосовно повільного просування до створення сучасної системи ювенальної юстиції робилися, зокрема за звітами України.

Серед інших контрольних та методичних заходів Комітет із прав дитини виробляє інтерпретаційні за своєю природою та рекомендаційні за юридичною чинністю Зауваження загального порядку. Одне з них – «Права дітей в межах ювенальної юстиції», ухвалене 44-ою сесією у 2007 році, було прямо присвячене проблемі імплементації міжнародних стандартів ювенальної юстиції. На сьогодні на заміну цьому акту Комітет із прав дитини ухвалив Зауваження загального порядку № 24 «Про права дитини в системі правосуддя щодо дітей»³⁸, в якому державам-учасницям КПД рекомендується створити ефективну організаційну структуру для здійснення правосуддя щодо дітей, що має включати суди у справах дітей або у вигляді окремих структур, або в межах діючих судів, спеціалізовані підрозділи поліції, прокуратури, спеціальних захисників або інших представників, які надавали б правову чи іншу відповідну допомогу дитині, служби пробації, консультативних послуг або нагляду, а також спеціалізовані установи, наприклад, денні центри догляду і, якщо це необхідно, невеликі установи для розміщення дітей, що направляються судовими органами у справах дітей.

Комітет із прав дитини у Зауваженні загального порядку № 24 зазначає багатий досвід застосування та здійснення заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, включно із заходами відновного правосуддя, і рекомендує державам-учасницям користуватися цим досвідом, а також розвивати і впроваджувати такі заходи, адаптуючи їх до своєї власної культури та традицій (п. 74).

ООН та її органи розробили низку рекомендаційних документів щодо захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом: Мінімальні стандартні правила ООН відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 29 листопада 1985 року); Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи, 1 грудня 1990 року); Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених свободи (14 грудня 1990 року).

Пекінські правила прямо не вказують на застосування програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Але зазначається, що при розгляді справ неповнолітніх правопорушників слід, по можливості, не вдаватися до офіційного розгляду справи компетентним органом влади (ст. 11.1). Поліція, прокуратура

³⁸ General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

Ер-Рїадські керівні принципи визнають запобігання злочинності неповнолітніх найважливішим аспектом протидії злочинності в суспільстві загалом. І, навпаки, для того, щоб запобігання злочинності неповнолітніх було ефективним, необхідні зусилля всього суспільства з метою забезпечення гармонійного розвитку підлітків при повазі до їхньої особистості та заохоченні їхнього розвитку з раннього дитинства. Пріоритетом у превенції ювенальної злочинності визнається орієнтація на потреби дітей. Молоді люди мають грати активну роль у суспільстві, бути його повноцінними учасниками й не мають розглядатися лише як об'єкти для підготовки до життя в суспільстві або об'єкти контролю з боку дорослих.

Типовий закон про правосуддя щодо неповнолітніх, розроблений під егідою Управління ООН з питань наркотиків та злочинності (UNODK) 2013 року⁴⁰, акумулює положення вищевказаних стандартів ювенальної юстиції й містить перелік загальних її принципів, до яких включено три принципи КПД (принцип найкращих інтересів дитини, принцип недискримінації та принцип участі) та принципи сумірності покарання, принцип пріоритету альтернативних заходів юридичної відповідальності неповнолітнього, принцип оперативності (невідкладного розгляду справи неповнолітнього), принцип презумпції невинуватості та принцип забезпечення процесуальних прав неповнолітнього, включно з необхідністю спеціалізації правосуддя щодо неповнолітніх.

Міжнародне співробітництво у сфері ювенальної юстиції має і свою регіональну складову. Так, Комітет міністрів Ради Європи у листопаді 2010 року ухвалив Керівні принципи правосуддя, дружнього до дитини. Цей акт підсумував декілька попередніх актів Ради Європи щодо ювенальної юстиції, зокрема Рекомендацію ПАРЕ (2003) 20 «Про нові шляхи реагування на правопорушення неповнолітніх та роль ювенальної юстиції»⁴¹, Рекомендацію ПАРЕ (2006) 2 «Про Європейські

⁴⁰ Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary/ United Nations Office on Drugs and Crime. New York, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf

51

тюремні правила»⁴², Рекомендацію КМРЕ (2008) 11 «Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів»⁴³ та ін.

За своєю природою Керівні принципи правосуддя, дружнього до дитини, належать до так званого «м'якого права», але, зважаючи на те, що Україна є країною-учасницею Ради Європи, цей акт заслуговує на пильну увагу з боку як національного законодавця, так і дослідників ювенальної юстиції.

За Керівними принципами правосуддя, дружнє до дитини, – це система правосуддя, яка є доступною для дитини, відповідною її вікові, оперативною, адаптованою до потреб та прав дитини, такою, що поважає права дитини, включно з правами на належну процедуру, на участь у процесі, на розуміння процедур, на повагу до особистого та сімейного життя, гідності дитини.

На перше місце тут поставлений принцип участі дитини у вирішенні справи, яка її стосується, – один із чотирьох фундаментальних принципів Конвенції ООН про права дитини. Принцип участі у межах юстиції, дружньої до дитини, означає право дитини: бути поінформованою про свої права; мати доступ до суду; отримати юридичну консультацію та бути вислуханою в ході процесу, до якого дитина залучена. Цей принцип означає також повагу до точки зору дитини, зрозуміло, з урахуванням рівня її зрілості та здатності висловити свою думку.

Принцип дотримання найкращих інтересів дитини в межах Керівних принципів трактується наступним чином. Кожна справа, до якої залучена дитина, має бути оцінена з урахуванням її інтересів, причому при оцінюванні інтересів дитини погляди та думки дитини мають бути належним чином враховані. Усі права дитини, такі, як право на гідність, свободу та рівне ставлення, мають поважатися впродовж усього провадження. Усіма установами юстиції має бути прийнятий комплексний підхід, щоби належним чином врахувати всі інтереси, що можуть опинитися під загрозою, включно з психологічним та тілесним здоров'ям, правовими, соціальними та економічними інтересами дитини. Зокрема до дитини-правопорушника мають застосовуватися не лише обмеження та покарання. Такій дитині має надаватися правова, соціальна, психологічна допомога, мають бути забезпечені її права на охорону здоров'я, на отримання освіти тощо.

Сутність принципу поваги до гідності дитини полягає в тому, що до дітей в системі юстиції мають ставитися з турботою, співчуттям, чесно та з повагою впродовж будь-якої процедури або справи, зі спеціальною увагою до їхньої особистої ситуації, добробуту та специфічних потреб і з повагою до їхньої фізичної та психічної цілісності. Належне поводження має надаватися дітям незалежно від причини, через яку вони увійшли в контакт з юридичними та неюридичними процедурами чи іншим втручанням, і безвідносно до їхнього правового статусу та дієздатності у будь-якій процедурі або справі.

⁴² Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006) 2 Комітету міністрів держав-учасниць) (Прийнято Комітетом міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників міністрів). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

⁴³ Recommendation CM/Rec(2008)11 of the Committee of Ministers to member states on the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures (Adopted by the Committee of Ministers on 5 November 2008 at the 1040th meeting of the Ministers Deputies). URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805d2716%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805d2716%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})

Інакше кажучи, правосуддя, дружнє до дитини, має однаково уважно ставитися до потреб, інтересів, поглядів дитини-правопорушника, дитини-потерпілого, дитини-свідка, взагалі – до будь-якої дитини, що потребує правової та соціальної допомоги. Так, зокрема неприпустимим є образливе звернення до дитини, діти не повинні піддаватися тортурам та нелюдському або принизливому поведінню або покаранню, процесуальні дії щодо них не повинні бути тривалими та виснажливими. Для дитини-потерпілого та дитини-свідка мають бути створені всі умови для запобігання їхньої вторинної віктимізації. Прикладом таких особливих процедур, здатних запобігти травмуванню дитини, котра потерпіла від насильницького злочину, є проведення її допиту в режимі відеоконференції, коли дитина перебуває не в залі суду, а в сусідньому приміщенні і спілкується виключно з суддею за допомогою відеоапаратури. Таким чином, вона не бачить обличчя насильника і не отримує додаткових негативних емоцій від контакту з ним.

Режим правосуддя, дружнього до дитини, передбачає, що права дітей мають бути захищені від дискримінації з будь-якої підстави, такої як стать, раса, колір шкіри або етнічна приналежність, вік, мова, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, соціально-економічне становище, статус батьків, зв'язок з національною меншиною, майно, походження, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність або інший статус. Спеціального захисту та допомоги можуть потребувати більш вразливі діти, такі, як діти-мігранти, діти-біженці та шукачі притулку, діти без супроводу, діти-інваліди, безпритульні діти та діти вулиці, діти ромської національності, діти в інтернатних установах.

І, нарешті, принцип верховенства права повністю застосовується до дітей, так само як до дорослих. Він має діяти в усіх судових, позасудових та адміністративних провадженнях. Вимоги законності, справедливості, презумпція невинуватості, право на правову допомогу, на доступ до суду та право на апеляцію мають бути гарантовані дітям так само, як і дорослим, і не можуть бути зменшені або скасовані під приводом кращих інтересів дитини. Крім того, діти повинні мати право доступу до ефективного механізму подання скарг.

Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дитини, містять рекомендації щодо організації всіх елементів сучасної ювенальної юстиції з метою гарантування прав усіх категорій дітей, залучених до ювенальної юстиції: правопорушників, жертв, свідків тощо.

Реформування системи ювенальної юстиції є одним із міжнародних зобов'язань України, відповідно до рекомендацій Комітету ООН з прав дитини. Потрібні зміни у законодавстві, організаційних структурах, системі підготовки кадрів і, що, можливо, найголовніше, на порядку денному – позбавлення застарілих стереотипів у протидії правопорушенням дітей і проти дітей.

2.3. ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ УКРАЇНИ

Чинна система ювенальної юстиції в Україні ґрунтується на положеннях законів України «Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про охорону дитинства». Важливою складовою правової основи ювенальної юстиції є КК України, КПК України, КВК України. Повноваження окремих органів, служб, посадових осіб визначено законами «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру»,

«Про судоустрій та статус суддів», «Про пробацію», «Про безоплатну правничу допомогу», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також підзаконними актами.

Закон «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» не розмежовує органи ювенальної юстиції та служби соціального захисту дітей, визначаючи їхню систему наступним чином:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад;
- уповноважені підрозділи органів Національної поліції;
- приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;
- спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;
- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Включені до цієї системи центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей та соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) призначені не для роботи з дітьми у конфлікті з законом чи з дітьми у контакт з законом, а з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО). Отже, вони не входять до системи ювенальної юстиції України.

Окремо слід сказати про школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти, які, за міжнародними стандартами, є місцями несвободи. Відповідно до законодавства про кримінальну відповідальність, вони мають певні функції щодо реалізації примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх. Але фактично всі ці заклади ліквідовані або вони перебувають у стадії ліквідації.

Ювенальна превенція. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень, покладається на підрозділи Національної поліції. У межах підрозділів, що здійснюють превентивну діяльність, створюються відділи (сектори) ювенальної превенції.

Основними завданнями підрозділів ювенальної превенції є:

- профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їхнього усунення;
- ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень, та проведення з ними заходів індивідуальної профілактики;

- участь у встановленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;
- вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;
- вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;
- провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти;
- взаємодія з іншими підрозділами Національної поліції України, органами державної влади та місцевого самоврядування з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей;
- здійснення в межах компетенції досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання.

Приймальники-розподільники для дітей – спеціальні установи органів НПУ, призначені для тимчасового тримання дітей, які:

- 1) досягли 11-річного віку та щодо яких є достатньо підстав вважати, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, і які не досягли віку, з якого за таке діяння особи підлягають кримінальній відповідальності;
- 2) підлягають направленню за рішенням суду, що набрало законної сили, до спеціальних навчальних закладів для дітей, які потребують особливих умов виховання, і є достатньо підстав вважати, що такі діти займатимуться протиправною діяльністю;
- 3) самовільно залишили спеціальні навчально-виховні заклади, в яких вони перебували;
- 4) перебувають у розшуку як такі, що зникли, залишили сім'ї або навчально-виховні заклади (бродяжать);
- 5) залишили держави постійного проживання і, відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, підлягають поверненню до держав свого постійного проживання.

Строк перебування дитини в ПРД визначається судом залежно від наявності об'єктивних підстав для її тримання в цій установі.

ПРД створюються та функціонують у складі головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим, м. Севастополі, областях, м. Києві (далі – ГУНП) та підпорядковуються керівництву цих головних управлінь.

Важливо розуміти, що на сьогодні ПРД є місцем несвободи, а підстави поміщення до нього дітей не вповні відповідають міжнародним стандартам ювенальної юстиції.

Ювенальний прокурор. Відповідно до Конституції України, Закону «Про прокуратуру» та наказу Генерального прокурора від 04.11.2020 року № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству», в Офісі Генерального прокурора та обласних прокуратурах створено підрозділи захисту інтересів дітей та протидії насильству. У місцевих (окружних) прокуратурах ці функції покладені на керівників, їхніх перших

заступників або заступників, прокурорів, спеціально уповноважених керівником на виконання функцій прокуратури щодо захисту інтересів дітей та протидії насильству (ювенальних прокурорів).

Ювенальний прокурор має забезпечити виконання передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України функцій прокурора в кримінальних провадженнях:

- у сфері охорони дитинства;
- у яких неповнолітня особа залучена до провадження як потерпілий або є особою, права та інтереси якої порушено чи може бути порушено внаслідок вчинення кримінального правопорушення;
- щодо неповнолітньої особи, зокрема, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, принаймні одна з яких є неповнолітньою, стосовно особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності.

Ювенальний слідчий, дізнавач. Кримінальне провадження на етапі досудового розслідування щодо осіб, принаймні одна з яких є неповнолітньою, здійснює слідчий, дізнавач, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Ювенальний суддя. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, що передбачено ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів».

Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

До системи ювенальної юстиції слід віднести центри з надання безоплатної правничої допомоги Міністерства юстиції України, які надають усім дітям у контакті з законом всі види правничих послуг, а саме:

- як безоплатну первинну правничу допомогу: 1) надання правової інформації; 2) надання консультацій і роз'яснень із правових питань; 3) складення заяв, скарг й інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації;
- як безоплатну вторинну правничу допомогу: 1) захист; 2) здійснення представництва інтересів у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складання документів процесуального характеру.

Ювенальна пробація. У системі Міністерства юстиції створено сектор ювенальної пробації, підпорядкований відокремленому підрозділу Державної установи «Центр пробації». Він забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та пробації щодо неповнолітніх і певних видів адміністративних стягнень щодо неповнолітніх осіб (Типове положення про сектор ювенальної пробації: Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 18.08.2017 року № 2649/5).

До основних функцій сектору належать:

- підготовка досудових доповідей щодо неповнолітніх обвинувачених відповідно до ухвали суду;
- виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт;
- здійснення нагляду за неповнолітніми особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням;
- реалізація пробаційних програм щодо неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- проведення соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, до яких застосовано пробацію;
- організація проведення першочергових заходів із виявлення неповнолітніх осіб, місцезнаходження яких невідоме;
- залучення волонтерів пробації до здійснення нагляду за неповнолітніми засудженими та проведення з ними соціально-виховної роботи.

Міністерством юстиції затверджені пробаційні програми для неповнолітніх суб'єктів пробації (наказом Міністерства юстиції України від 11.06.2018 року № 1797/5): «Зміна прокримінального мислення», «Подолання агресивної поведінки», «Попередження вживання психоактивних речовин».

Перевагою пробації стосовно неповнолітніх є те, що їхня ресоціалізація і виправлення здійснюються в громаді, без ізоляції від суспільства, вилучення із сім'ї, що дозволяє запобігти травматичному впливу ув'язнення.

Ювенальний адвокат здійснює захист прав, свобод і законних інтересів дітей у конфлікті з законом, надає правничу допомогу та здійснює представництво інтересів дітей у контакті з законом.

Виховні колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань – це установи, в яких відбувають покарання неповнолітні віком від 14 років, засуджені до позбавлення волі. Організація та діяльність виховних колоній регламентується гл. 21 Кримінально-виконавчого кодексу України. На сьогодні в Україні діє лише одна виховна колонія, призначена для хлопців. Засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, переводяться із виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. З метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років (ст.148 КВК).

2.4. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

У системі кримінальної юстиції України дитина може перебувати у статусі:

- **підозрюваного** – з моменту повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення до направлення обвинувального акта до суду (ч. 1 ст. 42 КПК);
- **обвинуваченого** – з моменту передання до суду обвинувального акта до набрання вироком законної сили (ч. 2 ст. 42 КПК);
- **виправданого** – з моменту набрання законної сили виправдувального вироку суду (ч. 1 ст. 43 КПК);
- **засудженого** – з моменту набрання законної сили обвинувального вироку суду (ч. 2 ст. 43 КПК);
- **потерпілого** – з моменту подання особою заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК);
- **свідка**, яким є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань (ч. 1 ст. 65 КПК).

Важливо: на відміну від підозрюваного чи обвинуваченого, якими можуть бути лише неповнолітні, які досягли віку, з настанням якого є можливою кримінальна відповідальність, закон не містить жодних вікових обмежень щодо набуття статусу потерпілого або свідка.

Окремо слід згадати про особливості статусу дитини, **яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння**, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Це малолітні особи віком від одинадцяти до чотирнадцяти років, а також неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, якщо вони вчинили суспільно небезпечне діяння, не зазначене у ч. 2 ст. 22 КК України. Така дитина НЕ набуває статусу підозрюваного чи обвинуваченого, хоча щодо неї здійснюється кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру (пп. 2 гл. 38 КПК).

Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених визначається загальними правилами кримінального процесу з урахуванням положень гл. 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх» КПК України. Неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями дотримання та захисту їхніх прав і законних інтересів (ч. 2 ст. 10 КПК України).

Є два види кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх:

- 1) кримінальне провадження щодо неповнолітніх, які на момент вчинення кримінального правопорушення досягли віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності. Особливості кримінального провадження щодо таких неповнолітніх спрямовані насамперед на забезпечення додаткових, порівняно з дорослими, гарантій захисту прав та інтересів неповнолітніх, які охороняються законом;

2) провадження у справах неповнолітніх, які на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягли віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності. Таке провадження можливо визначити суто як провадження щодо вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру.

Під час досудового розслідування слідчий та решта осіб, які беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим і психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їхнє значення, вислуховувати його аргументи при ухваленні процесуальних рішень і вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених включають:

- 1) *встановлення додаткових обставин справи*, а саме: повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів й інших співучасників кримінального правопорушення (ст. 485 КПК України);
- 2) проведення у разі необхідності з'ясувати наявність затримки розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого *комплексної психолого-психіатричної експертизи*, а для з'ясування рівня розвитку підозрюваного чи обвинуваченого – *психологічної експертизи* (ст. 486 КПК України);
- 3) участь у кримінальному провадженні *батьків або інших законних представників* неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, зокрема виклик слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом неповнолітнього через них та їхня участь у слідчих (розшукових) діях, допиті неповнолітнього, який не досяг шістнадцятирічного віку або визнаний розумово відсталим (ст. ст. 44, 227, 488-489, 491 КПК України);
- 4) участь *педагога, психолога або лікаря* в допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого неповнолітнього, який не досяг шістнадцятирічного віку або визнаний розумово відсталим (ст. 491 КПК України);
- 5) *особливості застосування запобіжних заходів*. Застосування як запобіжного заходу затримання та тримання під вартою до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого лише в разі, якщо він підозрюється чи обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання вказаним у КПК ризикам. Крім урахування згаданих підстав слідчий суддя, суд, беручи до уваги практику ЄСПЛ (рішення від 27.11.2008 року у справі «Свершов проти України»), зобов'язаний враховувати і вік підозрюваного (обвинуваченого).

До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ст. ст. 492-493 КПК України). Особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у віці до досягнення нею віку кримінальної відповідальності, може бути поміщена у приймальник-розподільник для дітей на строк до тридцяти днів, якщо за вчинене нею діяння передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років (ч. 4 ст. 499 КПК України).

Досудове розслідування у справі неповнолітнього завершується:

- 1) направленням до суду обвинувального акта;
- 2) направленням до суду клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності на загальних підставах (ст. 286 КПК України) або клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру у випадках, якщо неповнолітній не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22, ч. 2 ст. 97 КК України), або неповнолітній вперше вчинив кримінальний проступок або нетяжкий необережний злочин (ч. 1 ст. 97 КК України, ст. 292 КПК України).

Із закінченням досудового розслідування кримінальне провадження щодо неповнолітніх переходить до судового розгляду, специфіка якого щодо неповнолітніх полягає у наданні їм додаткових гарантій дотримання їхніх прав та інтересів, якими є:

- обов'язок суду здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень і їхнє значення, вислуховувати його аргументи при ухваленні процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього (ч. 2 ст. 484 КПК України);
- участь батьків або інших законних представників неповнолітнього, які викликаються на судові засідання (ст. 488 КПК України);
- участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, які викликаються на судові засідання (ст. 496 КПК України). Утім відсутність останніх не є підставою для зупинення провадження;
- представлення до суду складеної органом пробації досудової доповіді, що характеризує обвинуваченого неповнолітнього (ст. 314-1 КПК України).

На думку науковців, основним засобом забезпечення прав і гарантування інтересів неповнолітнього обвинуваченого є діяльність захисника, присутність якого на судовому засіданні є обов'язковою, та досвід судді (складу суду) за рахунок спеціалізації останнього зі здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх⁴⁴.

Глава 38 КПК України складається з 18 статей (з 484 по 502), що містять особливі норми, які мають застосовуватися у справах за участю дитини. Але більшість визначають процедури щодо неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених. Процедури щодо свідків чи потерпілих дітей в цій главі відсутні, адже вони мають загальний характер.

Особливості участі дитини – свідка, потерпілого (дитини у контакті з законом) є такими:

- 1) залучення до процесуальних дій законного представника дитини-потерпілого (ст. ст. 59, 227 КПК України), зокрема повістка про виклик неповнолітньої особи зазвичай вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику (ч. 4 ст. 135 КПК України), а допит проводиться у присутності законного представника (ч. 1 ст. 226 КПК України);
- 2) допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться в присутності педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України);

⁴⁴ Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. С. 170.

- 3) до неповнолітньої особи не може бути застосований привід свідка (ч. 3 ст. 140 КПК України);
- 4) неповнолітньому свідку у віці до шістнадцяти років роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання (ч. 4 ст. 226 КПК України);
- 5) допит малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого може проводитись у режимі відеоконференції за трансляції з іншого приміщення (ст. 232 КПК України).

Література

Міжнародні правові акти

Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року, і пояснювальна записка. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх: Рекомендація No Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id124569>

Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх: Рекомендація No R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice («The Beijing Rules») Adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/beijingrules.pdf>

General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child>

Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System: Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system>

Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law: Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary / United Nations Office on Drugs and Crime. New York:

United Nations, 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Justice_Matters_Involving-Web_version.pdf

UN Approach to Justice for Children: Guidance Note of the Secretary-General (September 2008). URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Guidance_Note_of_the_SG_UN_Approach_to_Justice_for_Children.pdf

Нормативно-правові акти

Кримінальний виконавчий кодекс. Глава 21. Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#n1072>

Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року №4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n3880>

Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року, № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>

Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19>

Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України від 2 червня 2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text>

Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402–III (станом на 21.02.2016 року). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>

Про пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>

Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 року. № 2102-VIII. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України 19.12.2017 року, № 1044 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

Положення про приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції України: Затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України 03.07.2017 року № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-17#Text>

Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: наказ Генерального прокурора України від 04.11.2020 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>

Типове положення про сектор ювенальної пробації: Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 18.08.2017 року № 2649/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1031-17#T>

Судова практика

Справа «Ічин та інші проти України» (Заяви NN 28189/04 і 28192/04). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_661

Справа «Свершов проти України» (Заява N 35231/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text

Справа «Будан проти України» (Заява № 38800/12) URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_b06

Справа «Корнейкова проти України» (Заява № 39884/05) URL: <https://precedent.in.ua/2015/11/18/kornejkova-protyv-ukrayny/>

Додаткова література

Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції: монографія. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3557>

Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. С.234-254. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/items/f3acfa68-30b2-441e-8c2b-f90fb0fe0a05/full>

Крестовська Н. Система принципів ювенальної юстиції України (роздуми щодо законопроекту). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. Вип. 28. С. 22-26. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v28/8.pdf>

Крестовська Н. М. Права дитини у контакті з законом в системі кримінальної юстиції України. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф.* (Харків, 10 груд. 2020 р.). Харків: НДІ ППСН, 2020. С.154-157. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201210/article/view/krestovska/393

Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія: монографія. Київ: Юрінком інтер, 2016. 384 с.

Ольшанецький І. В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. 2020. N 37. С. 45-56. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/201508>

Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 252 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/991>

РОЗДІЛ 3. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ

3.1. ІСТОРІЯ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Відновне правосуддя є найдавнішим способом вирішення кримінальних конфліктів. У соціальних групах первісного суспільства (родовій громаді, племені) не існувало органів охорони правопорядку та розв'язання конфліктів. Але конфлікти раз у раз виникали як всередині роду, так і між окремими родовими громадами. У таких найдавніших людських спільнотах завдана жертві шкода відшкодовувалася наступними шляхами: кровною помстою; ретрибуцією (відплатою); ритуальною сатисфакцією (публічним приниженням і завданням символічних ран); реституцією (відновленням у попередній стан/компенсацією).

Кровна помста допускалася лише у випадку вбивства і лише тоді, коли вбивця та жертва належали до різних родових громад. *Ретрибуція* означала завдання порушнику страждань, заподіяння йому шкоди, співмірної із завданою ним шкодою («око за око»). *Ритуальна сатисфакція* полягала в публічному приниженні кривдника або завданні йому символічних ран. У всіх цих випадках рід, у якому кожна особа мала цінність, не завжди був зацікавлений в тому, щоби таким чином втрачати свого члена або його здатність діяти в інтересах роду. Тому найпоширенішим способом розв'язання конфліктів була реституція.

Реституція здійснювалась завдяки перемовинам між учасниками конфлікту. Перемовником/медіатором міг виступати жрець (sacred man) або медіатор (the go-between – той, хто ходить між [сторонами]). Обидва роди (порушника та жертви) були залучені до переговорів, які таким чином контролювалися з обох сторін. Реституція дозволяла: 1) запобігти подальшим конфліктам; 2) ресоціалізувати порушника; 3) задовольнити потреби жертви; 4) відновити цінності спільноти, зокрема потребу в справедливості, оскільки реституція відповідала на потреби як порушника, так і жертви; 5) соціалізувати норми та правила в спільноті; 6) впроваджувати правила та стримувати їхнє порушення⁴⁵.

Саме з таких переговорів про примирення, що мали місце в родовому суспільстві, згодом і виникло примирне право. З часом цей договір через повторення ситуацій однорідного характеру поступово переріс у правові норми, відповідно до яких винна сторона мала відшкодувати збитки потерпілої сторони, наприклад, сплативши майнову компенсацію (грошима або речами). Родова громада була стороною, що ухвалювала рішення про укладення миру і несла спільну відповідальність за виплату компенсації.

Такі норми щодо компенсацій потерпілій стороні з боку правопорушника містять усі найдавніші зведення правових норм (Закони XII таблиць Стародавнього Риму, Салічна правда франків, англійська Правда Етельберта, Руська правда). Законник Хаммурапі є єдиним зведенням законів, де реституція обмежувалася лише випадками майнових злочинів. У всіх інших історичних документах реституція допускалася також щодо злочинів проти особистості.

Становлення державної влади та перебирання її представниками функції вирішення конфліктів і спорів на себе зробила реституцію неможливою, бо плату

⁴⁵ Wheitekamp Elmar G.M. The history of restorative justice. In: *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*/ G. Bazemore and L. Walgrave (eds). Monsey, N.Y., USA : Criminal Justice Press, 1999. P.77-79.

за заподіяння шкоди особі тепер уже привласнював правитель. Вважається, що наприкінці XII ст. ерозія відновного правосуддя в Західній Європі була повною⁴⁶. Утім на сході Європи, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила більша частина українських земель, відновне правосуддя у виді полюбовного суду, навпаки, у XVI столітті було законодавчо встановлено. Примиренням, зокрема медіацією авторитетної для учасників конфлікту особи, могли завершуватися як цивільні, так і кримінальні справи⁴⁷.

І лише переосмислення функцій держави, формування ідеї прав людини та громадянського суспільства в модерні часи поставило питання про необхідність звернення до реституції як засобу задоволення потреб жертви та засобу запобігання повторним правопорушенням.

Про реституцію, відновне правосуддя та компенсації жертвам правопорушень неодноразово йшлося на міжнародних пенітенціарних конгресах, які регулярно проводилися в другій половині XIX-на початку XX століття. Зокрема італійський кримінолог Рафаеле Гарофало запропонував ідею примусової реституції – певних позитивних дій правопорушника на користь жертви правопорушення, зокрема відшкодування завданої жертві шкоди. Тоді ж французький суддя Арнольд Бонневіль де Марсань запропонував компенсаційний план, у якому реституція поєднувалася з відшкодуванням за рахунок держави жертві, якщо держава не змогла встановити та покарати злочинця⁴⁸. На Брюссельському пенітенціарному конгресі (1900) уже обговорювалося питання про пом'якшення покарання у разі реституції, хоча конгрес не виробив законодавчих пропозицій, які можна було адресувати державним урядам⁴⁹.

У другій половині XX століття в усіх державних системах кримінальної юстиції стала відчутною криза наявних тоді підходів до злочинності, особливо це стосувалося ювенальної юстиції. Зокрема незадовільним був підхід до становища жертв злочинів, не вдалося запобігти рецидивізму та омолодженню злочинності. Одним із варіантів виходу на міжнародному та національному рівнях було запропоновано повернення до ідей відновного правосуддя.

3.2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Якщо практика відновного правосуддя має історичні коріння, то сама ідея відновного правосуддя укорінена в біосоціокультурній природі людини. Людина має здатність до спілкування, перемовин, договору, компромісу з іншими людьми, а відтак – й до мирного вирішення конфліктів. Так, зокрема джерела філософії відновного правосуддя ми знаходимо в концепції природного закону англійського мислителя XVII століття Томаса Гоббса. Гоббс стверджував, що мир і співпраця є сприятливішими для самозбереження, ніж насильство чи тотальна конкуренція. Перший і основний природний закон закликає: слід прагнути миру та дотримуватись його. Цей та інші природні закони людського співжиття, виведені Гоббсом:

⁴⁶ Whitekamp Elmar G.M. The history of restorative justice. P. 88.

⁴⁷ Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 87-100.

⁴⁸ Normandeau A. Pioneers in Criminology: Arnould Bonneville De Marsangy (1802-1894). *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*. 1969. Vol. 60. №. 1. Pp.29-30. URL: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5565&context=jclc>

⁴⁹ Whitekamp Elmar G.M. The history of restorative justice. P. 91-92.

- подяка (людина, що одержала благодіяння, має поводитися так, щоб добродійник потім не розкався у своєму вчинку);
- взаємна поступливість або люб'язність (люди мають підлаштовуватися один до одного);
- прощення образи тому, хто розкався;
- помста повинна мати на меті не жорстокість, а лише майбутнє добро;
- визнання загальної рівності та відсутність домагань на привілеї;
- неупередженість у вирішенні спору, гарантії недоторканності суддям і медіаторам у справі миру, підпорядкування рішенням суду, рівність сторін в суді⁵⁰.

З позицій філософії сучасний стан формування та впровадження відновного правосуддя розцінюється як наукова революція. Цей термін увів американський філософ Томас Кун для позначення зміни домінуючих у науці парадигм. Розвиток будь-якої теорії, за його словами, починається тоді, коли чинна теорія стикається з проблемою, яку не може розв'язати. Тоді для пояснення створюється нова теорія, а потім настає етап «нормальної науки». Згодом і вона натикається на карколомну проблему та настає час нової революційної теорії.

Такі революційні злами спостерігаються і в обґрунтуванні кримінального правосуддя. Допоки відправлення правосуддя стало монополією державної влади і водночас дієвим засобом соціального контролю з боку держави, панувала каральна парадигма кримінального права. Основоположні її принципи: злочин – це результат порушення встановленої державою заборони на вчинення певних дій, що зумовлює суспільну небезпеку злочину; покарання злочинця, що має бути сумірним злочину, є основним і нерідко єдиним засобом протидії злочинності; невідворотність кримінальної відповідальності; позбавлення волі – головний засіб превенції злочинів, водночас – і ресоціалізації злочинця; цілі кримінального переслідування – покарати винуватого та виправдати невинуватого.

Неважко помітити серйозні вади цієї парадигми: ув'язнення мало кого здатне перевиховати і, тим паче, – повернути до нормального життя в соціумі; утримання великої тюремної «армії» боляче б'є по державному бюджету; за бортом кримінального правосуддя залишається жертва, її потреби та інтереси.

Сьогодні ми спостерігаємо всесвітній громадський рух за переорієнтацію кримінального процесу з переважно каральної на відновну ідеологію. Це означає, що відновне правосуддя перебуває на етапі «нормальної науки». І саме час розібратися, в чому сутність цієї парадигми.

По-перше, філософія відновного правосуддя виходить з визнання того факту, що **встановлення та підтримка відносин з іншими людьми є базовою потребою людини**. Правопорушення, в першу чергу, руйнує міжособистісні відносини, але хвильовий ефект такої поведінки може поширювати свій вплив на друзів, сім'ю, соціальне оточення тощо. Саме тому відновлення порушених відносин має ефект зцілення не лише для окремого потерпілого, але й впливає на колектив або громаду і навіть на відносини за їхніми межами.

По-друге, відновне правосуддя ґрунтується на **розумінні визначальної ролі самотійності та самодіяльності людей у врегулюванні суспільних відносин**. Найрадикальнішу позицію в цьому плані посідав норвезький кримінолог

⁵⁰ Гоббс Т. Левіафан/Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. С.156, 166, 172-174, 176.

Нільс Крісті, який вважав, що держава монополізувала розв'язання конфліктів і перетворила правосуддя на індустрію для професійних юристів. На його думку, суспільству слід повернути собі функцію залагодження конфліктів без будь-якої участі держави та юристів. Крісті запропонував засновану на участі правопорушника та його жертви та орієнтовану на потреби жертви систему громадського правосуддя, що включає наступні стадії.

1. Традиційне правосуддя. На цій стадії вирішується питання про те, чи порушено закон, і хто є порушником.
2. Розгляд становища жертви та вирішення питання, що може бути зроблено для полегшення її страждань? І хто може та має це зробити – правопорушник, громада, держава? Ключове питання: чи можуть дії правопорушника компенсувати шкоду, завдану жертві?
3. Вирішення питання про покарання правопорушника. Покарання лише тоді стане стражданням для правопорушника, коли він пройде через конструктивні ненавмисні страждання (правапорушнику не завдаються страждання заради страждання), виконуючи відновну роботу віч-на-віч із жертвою.
4. Розгляд становища правопорушника та вирішення питання про задоволення його потреб (медичних, соціальних, освітніх тощо)⁵¹.

Таким чином, концепція Н. Крісті поєднувала інститути офіційного та відновного правосуддя, спрямовуючи їхні можливості на реінтеграцію як потерпілого, так і правопорушника.

По-третє, філософія відновного правосуддя означає революційний **поворот до інтересів і потреб жертви**. В офіційному правосудді жертву злочину усунуто від процесу реагування на злочин, а її інтереси, в кращому випадку, розглядаються як другорядні, тому що на першому місці стоїть потреба покарати винуватця та відновити правопорядок. На потерпілого зазвичай не звертають уваги, в гіршому випадку – потерпілий стає жертвою двічі: перший раз – від рук злочинця, другий – у процесі здійснення правосуддя через вторинну віктимізацію.

Видатний американський кримінолог Говард Зер визначав поняття «відновне правосуддя» як процес залучення, за можливості, всіх осіб, зацікавлених у вирішенні специфічної кримінальної справи/дотичних до певного кримінального випадку та визначенні шкоди, потреб і зобов'язань, які необхідно виконати для зцілення у якомога кращий спосіб⁵².

У своїй книзі «Зміна об'єктиву: новий погляд на злочин та правосуддя» Говард Зер робить акцент на потерпілого, а не на суб'єкта злочину. Він указує на те, що злочин сприймається сучасним суспільством як діяння, вчинене проти держави чи суспільства в цілому, тоді як він здебільшого є міжособистісним конфліктом, для врегулювання якого слід, перш за все, задовольнити потреби жертви:

- 1) необхідність почуватися в безпеці;
- 2) компенсація втрат;
- 3) необхідність отримати відповіді на питання про те, що ж відбулося насправді;
- 4) необхідність розповісти комусь про те, що трапилося, вилити свої почуття;
- 5) необхідність повернути владу над власним життям.

⁵¹ Крісті Н. Конфлікти як власність. URL: <http://surl.li/yrolqi>

⁵² Zehr H. Changing Lenses : A New Focus for Crime and Justice. Herald Press, 1990.

По-четверте, можна говорити про те, що відновне правосуддя змінює **погляд на правопорушника**.

Згідно з філософією відновного правосуддя, реакція на кримінальне правопорушення має полягати у максимальному відновленні морально-психологічного та матеріального стану потерпілого з одночасною ресоціалізацією правопорушника і досягнення балансу особистого (інтереси сторін кримінально-правового конфлікту) і суспільного (потреба суспільства в безпеці).

Американський психолог Альберт Іглаш, працюючи з правопорушниками, запропонував концепцію творчої реституції, коли правопорушнику під відповідним наглядом допомагають знайти спосіб загладити свою провину перед тими, кому він заподіяв шкоди своїм правопорушенням («пройти першу милю»), а потім він має відновити й навіть поліпшити той стан відносин, який існував до вчинення правопорушення («пройти другу милю»). Іглаш відстоював відокремлення вини за минулу шкоду від відповідальності за «творення добра» в майбутньому: «Ви можете не нести відповідальності за те, що ви впали, але ви відповідальні за те, щоб піднятися»⁵³.

Відповідальність правопорушника полягає не лише в тому, щоб зазнати страждань і обмежень, визначених покаранням, а в тому, щоб побудувати комунікацію з потерпілим, своїми діями надати йому допомогу, тим самим закласти фундамент свого некримінального майбутнього. У проходженні цієї «другої милі» правопорушник потребує певного керівництва, оскільки усвідомлення правопорушником того, що він накоїв і як він має це виправити, не може виникнути миттєво.

По-п'яте, філософія відновного правосуддя базується на переконанні, що **сторони конфлікту мають брати активну участь у його вирішенні та пом'якшенні його негативних наслідків**. Відновне правосуддя покликане зцілювати, надати моральний урок, залучати громаду, підштовхувати її до проведення діалогу на основі поваги, сприяти усвідомленню цінності прощення, відповідальності, вибачення і виправлення, а також відновлення належного фізичного та емоційного стану потерпілого, правопорушника та громади.

Найвідоміше визначення відновного правосуддя належить британському досліднику Тоні Маршаллу: «Відновне правосуддя – це процес, згідно з яким всі зацікавлені сторони зустрічаються, щоб спільно вирішити, як розібратися з негативними результатами конкретного правопорушення та його наслідками на майбутнє».

Для Відділу досліджень та планування Міністерства внутрішніх справ Великої Британії Тоні Маршалл підготував огляд теорії та практики застосування програм відновного правосуддя⁵⁴, в якому сформулював низку принципів і завдань відновного правосуддя. Ці принципи включають:

- надання можливостей для особистої участі основних учасників (зокрема правопорушника та потерпілого, а також їхніх сімей та громади);
- розгляд проблем злочинності в їхньому соціальному контексті;
- спрямованість на майбутнє (або запобіжний орієнтир у вирішенні проблеми);

⁵³ Eglash A. Creative Restitution. A Broader Meaning for an Old Term. *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 1958. Vol. 48, No. 6. Pp. 619-622.

⁵⁴ Restorative Justice: An overview by Toni E. Marshall. A report by the Home Office Research and Statistics Directorate. 1999. URL: <https://fbga.redguitars.co.uk/restorativeJusticeAnOverview.pdf>

- гнучкість практики (творчість).

Основними цілями відновного правосуддя є:

- повністю задовольнити потреби потерпілих – матеріальні, фінансові, емоційні та соціальні (зокрема потреби близьких до потерпілого осіб, які можуть зазнати впливу правопорушення);
- запобігти повторному вчиненню злочинів шляхом реінтеграції правопорушників у суспільство;
- дати можливість кривдникам взяти на себе активну відповідальність за свої дії;
- створити дієву громаду, яка підтримує реабілітацію правопорушників і потерпілих та бере активну участь у запобіганні злочинності;
- забезпечити засоби для уникнення ескалації правосуддя та пов'язаних із цим витрат і затримок.

Маршалл вказував на те, що відновне правосуддя не є простим протиставленням офіційній системі правосуддя. Навпаки, на його думку, «Відновне правосуддя – це підхід до вирішення проблем, пов'язаних зі злочинами, який включає участь самих сторін, а також громади в цілому, в активних відносинах з офіційними установами». Відновне правосуддя можна розглядати як кримінальне правосуддя, вбудоване у свій соціальний контекст, з акцентом на його відносинах із іншими компонентами, а не як закриту відокремлену систему. Він попереджав, що дві системи правосуддя неодмінно впливатимуть одна на одну й тому проблеми не уникнути. Разом із тим, відновне правосуддя може й повинно бути інтегроване, наскільки це можливо, з юридичним правосуддям як взаємодоповнюючий процес, що підвищує якість, ефективність та результативність правосуддя в цілому.

Отже, відновне правосуддя – це підхід до врегулювання конфлікту, що в суб'єктному відношенні включає потерпілого, правопорушника, їхнє оточення, організації, які займаються правосуддям, та громаду. Він полягає у врегулюванні кримінально-правового конфлікту шляхом відновлення завданої потерпілому шкоди через відчуття відповідальності у правопорушника та, часто, завдяки участі громади у вирішенні ситуації. Активна роль учасників конфлікту є важливою складовою, що наголошує на відновленні відносин, примиренні та укладанні угод між сторонами. Процеси відновного правосуддя адаптовані до культурних особливостей та потреб різних спільнот, дозволяючи відновити контроль над ситуацією для потерпілих, правопорушників і громади. Ці процеси також можуть змінювати відносини між громадою та системою правосуддя взагалі.

За словами австралійського кримінолога Джона Брейтвейта, всі цінності відновного правосуддя є культурними універсаліями. У всіх культурах цінують відшкодування шкоди, заподіяної особистості та/або власності, надійність, гідність, надання можливостей і підтримку, дорадчу демократію і гармонію, засновану на почутті справедливості та взаємодопомозі. Ці цінності є універсальними тому, що всі вони важливі для емоційного виживання людей, для можливості жити, не відчуваючи при цьому постійної загрози насильства⁵⁵.

Перелік цінностей відновного правосуддя не є усталеним, зазвичай до нього також зараховують: участь у вирішенні своєї справи, повагу до іншого, толерантність,

⁵⁵ Braithwaite John. Restorative Justice and a Better Future. *Dalhousie Review*. 1996. Volume: 76. Issue: 1. P. 20. URL: https://dalspace.library.dal.ca/bitstream/handle/10222/63177/dalrev_vol76_iss1_pp9_31.pdf?sequence=1&isAllowed=y

безпеку, мир та порозуміння. Автори підготовленого для Управління ООН з наркотиків та злочинності «Посібника з програм відновного правосуддя» виокремлюють також наступні цінності процесу відновного правосуддя: участь та наснаження учасників; повага до всіх учасників; надання переваги тим результатам, які досягнуті внаслідок згоди/консенсусу, а не «призначеним згори»; зобов'язання учасників положенням тієї угоди, що досягнута обоюдно в ході процесу; гнучкість і відповідність процесу й результатів; наснаження громади⁵⁶.

Слід враховувати, що в різних культурах цінності, на яких ґрунтується відновне правосуддя, розуміються по-різному, і думки про те, як втілювати ці цінності в певній культурі, сильно відрізняються. Отже, відновне правосуддя має бути культурно-конкретним соціальним рухом, що визнає багатство і розмаїття стратегій у досягненні вищезазначених універсальних цінностей.

3.3. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Міжнародні стандарти відновного правосуддя – це сукупність зразків, правил і керівних принципів, які розроблені на міжнародному рівні задля впровадження відновного правосуддя в різних країнах і різних культурних контекстах.

Ці стандарти можуть включати зобов'язання або рекомендації, адресовані державам, щодо розробки та впровадження відповідної кримінальної політики або ж моделі відновних процесів, принципи відновного правосуддя, статуси медіатора, інших учасників процесу відновного правосуддя.

Ці стандарти можуть бути розроблені міжнародними організаціями, такими як ООН чи Рада Європи, або ж формуватися через узгодження та прийняття міжнародних договорів та конвенцій, спрямованих на захист прав людини та доступ до правосуддя.

Міжнародні стандарти відновного правосуддя залежно від джерела їхнього закріплення та їхньої юридичної сили поділяються на два основні види:

- *імперативні*: ті, що закріплені у міжнародно-правових актах, які мають обов'язковий характер для держав, що приєдналися до них;
- *диспозитивні*: ті, що закріплені у міжнародних документах, які не мають обов'язкової юридичної сили і застосування яких залежить від розсуду та волі суб'єктів правовідносин, – акти так званого «м'якого права» (англ. soft law).

На сьогодні не існує жодного імперативного міжнародного акту, який би прямо був присвячений стандартам відновного правосуддя та медіації як його основній формі. Але в низці документів імперативного характеру, які присвячені ширшим питанням захисту прав та свобод людини, зокрема окремих груп, наприклад – потерпілих від злочинів, такі стандарти та принципи закріплюються в окремих положеннях.

Наприклад, ст. 48 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) містить заборону на встановлення державою **обов'язкових** альтернативних процесів медіації та примирення стосовно всіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції. Таким чином, цей міжнародний договір встановлює важливий принцип проведення медіації у кримінальних конфліктах,

⁵⁶ Посібник з програм відновного правосуддя / Управління ООН з наркотиків та злочинності, Відень [неофіційний переклад, УЦП, С. Філь]. Нью-Йорк: ООН, 2006. С. 10. (Серія посібників з кримінального правосуддя)

пов'язаних із домашнім насильством, а саме – **виключно добровільний** характер медіації.

Ще одна важлива класифікація міжнародних актів пов'язана з їхнім змістом. Розрізняють міжнародні акти, що містять:

- *загальні норми* щодо відновного правосуддя;
- *спеціальні норми* щодо відновного правосуддя.

Загальні норми щодо відновного правосуддя містять, зокрема резолюції Конгресу ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя, який проводиться щоп'ять років.

Останній на сьогодні XIV Конгрес (2021 р.) ухвалив Кіотську декларацію щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права: на шляху до виконання програми сталого розвитку до 2030 року⁵⁷. Серед заходів зниження рецидивізму за допомогою реабілітації та реінтеграції державам-учасницям ООН пропонується «підтримувати, в належних випадках і відповідно до внутрішнього законодавства, процеси реституційного правосуддя на відповідних етапах кримінального судочинства для сприяння реабілітації потерпілих і реінтеграції правопорушників, а також попередження злочинності й рецидивізму та оцінювати корисність цих процесів для вирішення цих завдань» (п. 42).

Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, що є додатком до Рекомендації (2008) 11 Комітету міністрів Ради Європи від 5 листопада 2008 року, прямо зазначають необхідність застосовувати медіацію на всіх рівнях роботи з неповнолітніми.

Спеціальні норми щодо відновного правосуддя містять резолюції Економічної та Соціальної ради ООН «Розробка та здійснення заходів медіації та відновного правосуддя в галузі кримінального правосуддя» № 1999/26 від 28 липня 1999 року; «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в питаннях кримінального правосуддя» № 2000/14 від 27 липня 2000 року; «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в питаннях кримінального правосуддя» № 2002/12 від 24 липня 2002 року, а також рекомендації Комітету міністрів Ради Європи щодо організації медіації у кримінальних справах № R (99)19 та стосовно відновного правосуддя у кримінальних справах (CM/Rec(2018)8).

Акти ООН у сфері відновного правосуддя. Традиційно акти ООН поділяють на дві групи:

- акти ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя;
- акти ООН, які містять спеціальні норми щодо відновного правосуддя⁵⁸.

В основоположному документі ООН – Загальній Декларації прав людини хоча прямо не згадувалося відновне правосуддя, міститься важливе для розуміння та

⁵⁷ Кіотська декларація щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права: на шляху до виконання програми сталого розвитку до 2030 року. Конгрес Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та кримінального правосуддя. Кіото, Японія, 7-12 березня 2021 року, ООН, Нью-Йорк, 2021. URL: https://www.probatation.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/17_Kyoto_Declaration_V2102815-Ukr-PravoJustice.pdf

⁵⁸ Микитин Ю. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2010. № 1-4. С. 53-62.

впровадження відновного правосуддя положення про право людини на ефективне поновлення в правах (ст. 8).

Стандарти відновного правосуддя містяться в актах, присвячених зобов'язанням держав у сфері захисту прав жертв (потерпілих) від злочинів і щодо запобігання злочинності та поведінки з правопорушниками.

Особлива увага в міжнародно-правових актах ООН, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя, присвячена *праву на застосування альтернатив судовому провадженню – медіації, посередництву, примиренню*. Таке право для особи представлене одночасно як обов'язок держав-учасниць ООН закріпити та реалізувати його в національному законодавстві.

До альтернативи судовому провадженню – медіації можна віднести наступні положення про:

- розширення застосування програм профілактики злочинності у кримінальному судочинстві. Відновне правосуддя розглядається як одна з провідних форм профілактики злочинності, що не пов'язана із застосуванням тюремного ув'язнення і спрямована на виправлення та перевиховання правопорушника;
- доцільність розглянути державам можливість включення процедур відновного правосуддя до національного законодавства в поєднанні з іншими санкціями;
- запровадження медіації як ефективного механізму вирішення кримінально-правових конфліктів, зокрема в несудовому порядку, яке повинно ґрунтуватися на принципі відшкодування майнової шкоди чи іншої компенсації, а також розглядатися як виховний, профілактичний захід, який не пов'язаний з позбавленням волі;
- застосування реституції як окремої процедури з метою забезпечення гнучкості кримінального процесу. Особливу роль у цьому процесі слід надати громаді як інструменту ефективної реалізації альтернативних рішень;
- необхідність впровадження відновного правосуддя у кримінальний процес та поєднувати його з державними кримінально-правовими процедурами. Для цього на законодавчому рівні необхідно закріпити положення, що одним із ініціаторів відновних процедур може бути не лише правопорушник чи потерпілий, а також і прокурор або інша особа, яка наділена владними повноваженнями у кримінальному процесі.

Спеціальні норми щодо стандартів відновного правосуддя містять резолюції Економічної та Соціальної ради ООН «Розробка та здійснення заходів медіації та відновного правосуддя в галузі кримінального правосуддя» № 1999/26 від 28 липня 1999 року; «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в питаннях кримінального правосуддя» № 2000/14 від 27 липня 2000 року; «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в питаннях кримінального правосуддя» № 2002/12 від 24 липня 2002 року.

Ці акти містять визначення базових понять відновного правосуддя (програма відновного правосуддя, відновний процес, відновний результат, сторони процесу, фасилітатор процесу та принципи його діяльності) та наступні принципи відновного правосуддя:

- застосування програм відновного правосуддя має бути можливим на будь-якому етапі кримінального процесу;

- добровільність участі правопорушника та потерпілого у відновному процесі та укладенні домовленостей, які мають містити лише обґрунтовані й адекватні (пропорційні) зобов'язання;
- визнання сторонами головних фактів справи, а не винуватості правопорушника. Його участь у відновному процесі не має використовуватись як свідчення визнання провини у подальших процесуальних діях;
- необхідність брати до уваги нерівність сторін, що призводить до дисбалансу влади/нерівності можливостей, а також культуральних відмінностей між сторонами;
- забезпечення безпеки сторін в ході відновного процесу;
- урахування обмежень у застосуванні відновних програм. У випадку, коли проведення відновних процесів недоречне чи неможливе, справа має бути направлена до представників системи кримінального правосуддя і рішення про подальші дії має бути прийняте без жодних затримок;
- представники системи кримінального правосуддя повинні намагатися заохочувати правопорушника взяти на себе відповідальність перед потерпілим і постраждалою громадою, а також сприяти реінтеграції потерпілого та правопорушника в громаду;
- напрацювання державою інструкцій та стандартів щодо програм відновного правосуддя, як мають визначити: обставини направлення справ до програм відновного правосуддя; розгляд справ відповідно до принципів відновного процесу; кваліфікацію, навчання та оцінку діяльності фасилітаторів; управління програмами відновного правосуддя; стандарти компетенції та правила керування програмами відновного правосуддя;
- конфіденційність перемовин у ході відновного процесу, за винятком тих випадків, коли сторони на це погодились або ж коли цього вимагає національне законодавство;
- судові затвердження досягнутих домовленостей, які повинні мати такий саме статус, як будь-яке інше судове рішення чи вирок;
- недосягнення згоди між правопорушником та потерпілим не може бути використано проти правопорушника у подальших кримінально-процесуальних діях;
- недотримання угоди, досягнутої в ході відновного процесу, має спричиняти направлення справи назад до відновної програми або, де цього вимагає національне законодавство, до встановленого процесу кримінального правосуддя, і рішення про подальші дії має бути ухвалене без жодних затримок. Недотримання умов угоди, укладеної в результаті процесу відновного правосуддя (проте не судового рішення чи вироку), не повинно використовуватися як аргумент для збільшення міри покарання у подальших кримінально-процесуальних діях;
- неупередженість фасилітаторів та їхня належна повага до гідності сторін;
- добре розуміння фасилітаторами місцевих культур і громад та, де доцільно, проходження первинного навчання перед тим, як розпочати практичну діяльність фасилітатора.

Акти Ради Європи щодо відновного правосуддя. Серед загальних документів Ради Європи, котрі так чи інакше стосуються відновного правосуддя, можна виділити, зокрема такі акти, ухвалені Комітетом міністрів Ради Європи:

- Рекомендація № R (85) 11 щодо статусу жертви в межах системи кримінального права пропонує державам-членам Ради Європи вивчити всі можливі плюси медіації;
- Рекомендація № R (87) 18 щодо спрощення структури системи кримінальної юстиції (правосуддя) пропонує державам-членам Ради Європи переглянути своє законодавство з метою узаконити способи позасудового врегулювання конфліктів;
- Рекомендація № R (87) 20 щодо реакції громадськості на підліткову злочинність закликає держави переглянути законодавство і внести необхідні зміни щодо розвитку медіації;
- Рекомендація № R (87) 21 щодо зменшення ступеня віктимізації і надання допомоги постраждалим пропонує державам-членам Ради Європи реалізовувати експерименти у сфері медіації, залучаючи до участі в них потерпілих та правопорушників;
- Рекомендація № R (92) 16 щодо європейських стандартів застосування громадських санкцій та заходів, у якій йдеться про ті заходи, які виступають альтернативою позбавленню волі і сприяють реінтеграції правопорушника у суспільство (система медіації саме передбачає подібний результат);
- Рекомендація № R (92) 17 щодо винесення вироків підкреслює, що засудження людини повинно супроводжуватися сучасними більш гуманними способами, спрямованими на зменшення кількості тюремних ув'язнень;
- Рекомендація № R (95) 12 щодо структури управління системою кримінального правосуддя відзначає той факт, що застосування заходів із запобігання рецидиву, перегляду змістовного наповнення терміну «покарання», застосування медіації та спрощення розгляду справ знімають певні труднощі в роботі системи кримінального правосуддя, зокрема йдеться про розвантаження та фінансуванням судових органів.

Основний європейський спеціальний стандарт відновного правосуддя – Рекомендація № R (99) 19 «Про медіацію в кримінальних справах». Рекомендація закликала держави-члени Ради Європи (зокрема й Україну) сприяти розвитку та проведенню програм медіації між потерпілим і правопорушником як загальнодоступної послуги.

Основними принципами медіації у кримінальних справах, згідно з цією Рекомендацією, є наступні.

1. Медіація у кримінальних справах повинна мати місце лише тоді, коли всі сторони добровільно дійшли згоди з цього приводу. Сторони також можуть відмовитися від своєї згоди на будь-якому етапі проведення медіації.
2. Будь-які обговорення під час зустрічі мають конфіденційний характер і не можуть використовуватися в майбутньому, крім випадків, коли є згода сторін.
3. Медіація у кримінальних справах має бути доступним заходом.
4. Медіація у кримінальних справах має бути допустимою на будь-якій стадії правосуддя.
5. Медіація є незалежною та автономною в межах кримінальної юстиції.

Рекомендація № R (99) 19 містить також низку положень стосовно правової основи медіації, роботи органів кримінальної юстиції щодо медіації, організації процесу медіації та її результатів, кваліфікації та навчання медіаторів.

Національне законодавство має сприяти посередництву в кримінальних справах, для чого необхідні певні вказівки, що регламентують його використання. Зокрема вони мають характеризувати умови передачі справ на медіацію та пропонувати можливі вирішення проблем, виникнення яких ймовірно після зустрічі-медіації. Сторони повинні отримати право на правову підтримку та, якщо буде потреба, на тлумачення, роз'яснення. Підлітки повинні мати право на батьківську допомогу.

За органами кримінальної юстиції має бути закріплено право виносити рішення про передачу справи на медіацію та оцінювати його результат. Участь у зустрічі не повинна розглядатись як визнання провини в подальшому судовому розгляді. І, навпаки, зняття обвинувачення, що стало результатом досягнутої між сторонами угоди, повинно мати той же юридичний статус, що й вирок. Таким чином усувається будь-яка спроба подвійного кримінального переслідування за даною справою (*non bis in idem*). У випадку недосягнення або невиконання угоди між сторонами справа поновлюється в судовому порядку без будь-яких затримок.

Європейська комісія з ефективності правосуддя, проаналізувавши виконання Рекомендації № R (99) 19, видала Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах (2007 рік). У них констатувалася наявність значних перешкод для впровадження медіації, серед яких вказано й на відсутність спеціальної підготовки медіаторів і розбіжності в їхній кваліфікації.

Зважаючи на ці обставини та на дедалі більший інтерес до відновного правосуддя, Комітет міністрів Ради Європи 2018 року ухвалив ще одну рекомендацію стосовно відновного правосуддя у кримінальних справах (CM/Rec(2018)8). Рекомендація пропонує урядам держав-членів під час розвитку відновного правосуддя врахувати принципи, викладені в додатку до цієї Рекомендації, що базується на Рекомендації № R (99) 19 стосовно медіації у кримінальних справах, та ознайомити з цим документом відповідні національні органи влади та установи і передусім суддів, прокурорів, поліцейських та посадових осіб пенітенціарних служб, служб пробації, служб у справах неповнолітніх, служб підтримки потерпілих і органів відновного правосуддя.

Рекомендація CM/Rec(2018)8 містить визначення базових понять відновного правосуддя та загальних принципів роботи, зокрема: «Відновне правосуддя» означає будь-який процес, який дозволяє особам, яким було заподіяно шкоди злочином, та особам, які несуть відповідальність за цю шкоду, у випадку їхньої добровільної згоди активно брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку зі скоєнням правопорушення, за допомогою безсторонньої третьої сторони, яка має спеціальну підготовку (далі – медіатор)».

Залежно від країни, в якій воно використовується, і способу його адміністрування, відновне правосуддя може називатися медіацією між потерпілим та правопорушником, медіацією у кримінальних справах, відновлювальними конференціями, сімейними груповими конференціями, колами призначення покарань або миротворчими колами.

Відновне правосуддя може бути використано на будь-якій стадії кримінального процесу. Направлення на відновне правосуддя може здійснюватися органами кримінальної юстиції та судовими органами за їхньою ініціативою чи може здійснюватися за запитом сторін.

Основоположними принципами відновного правосуддя Рекомендація CM/Rec(2018)8 називає: надання можливості сторонам активно брати участь у вирішенні питань, пов'язаних зі злочином (принцип участі зацікавленої особи), орієнтованість цих рішень на усунення і відшкодування шкоди, яка заподіяна злочином окремим особам, їхнім взаємовідносинам та суспільству в цілому (принцип відшкодування шкоди).

Інші ключові **принципи відновного правосуддя**: добровільність; діалог, заснований на обговоренні і взаємоповазі; рівне розуміння потреб та інтересів залучених у процес осіб; процесуальна справедливість; колективна угода, заснована на консенсусі; концентрація на відшкодуванні шкоди, поверненні до суспільства та досягненні взаєморозуміння; недопущення домінування.

Як бачимо, система принципів відновного правосуддя є доволі розгалуженою та динамічною. У зв'язку з цим конференція міністрів юстиції країн-учасниць Ради Європи (грудень 2021 року) запропонувала розробити Принципи високого рівня Ради Європи щодо відновного правосуддя та комплекс заходів, за допомогою яких держави-члени намагатимуться застосовувати ці принципи.

Рекомендація CM/Rec(2018)8 містить низку вимог до медіаторів, зокрема вказується на необхідність отримання ними початкової підготовки та продовження безперервного навчання в процесі своєї діяльності. Підготовка має забезпечити високий рівень їхньої компетентності, яка включає навички з вирішення конфліктів, специфічні вимоги, необхідні при роботі з постраждалими, правопорушниками та незахищеними особами, і базові знання системи кримінальної юстиції.

Рекомендація CM/Rec(2018)8 вказує й на необхідність спеціальної підготовки фахівців кримінальної юстиції для кваліфікованого направлення справ на процедури відновного правосуддя⁵⁹.

Венеційська декларація про роль відновного правосуддя у кримінальних справах, ухвалена конференцією міністрів юстиції країн-членів Ради Європи 13-14 грудня 2021 року, йде далі та рекомендує країнам-членам розглядати відновне правосуддя як невід'ємну частину навчальних програм підготовки фахівців у галузі права, включаючи суддів, адвокатів, прокурорів, соціальних працівників, поліцейських, а також працівників пенітенціарної системи та служби пробації, й подумати над тим, як включити принципи, методи, практику та гарантії відновного правосуддя до університетських навчальних програм й інших програм вищої освіти для юристів, приділяючи увагу участі громадянського суспільства та місцевих і регіональних органів влади в процесах відновного правосуддя, а також звертаючись до Ради Європи, якщо виникне потреба в програмах співробітництва та навчанні посадових осіб, які впроваджують відновне правосуддя.

Акти ЄС щодо відновного правосуддя. Проблема впровадження відновного правосуддя, ефективності юридичної відповідальності, більшої захищеності жертв та досягнення безпеки суспільства вирішується на рівні Європейського Союзу.

Положеннями Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС 2012/29/EC від 25 жовтня 2012 року «Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів, а також про заміну Рамкового Рішення

⁵⁹ Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

2001/220/ПВД Ради ЄС» (далі – Директива 2012/29/ЄС) також приділено увагу забезпеченню безпеки людини. Стаття (46) Директиви 2012/29/ЄС зазначає, що послуги відновного правосуддя, включаючи, наприклад, медіацію між потерпілим і правопорушником, сімейні групові консультації та кола покарання, можуть бути дуже корисними для потерпілого, але вимагають гарантій для запобігання вторинній і повторній віктимізації, залякуванню та помсті. Тому такі послуги мають, у першу чергу, враховувати інтереси та потреби потерпілого, відшкодовувати заподіяну йому шкоду та запобігати подальшому заподіянню шкоди. Такі фактори, як характер і тяжкість злочину, ступінь травми, повторне порушення фізичної, сексуальної чи психологічної недоторканності потерпілого, дисбаланс сил, а також вік, зрілість чи інтелектуальні здібності потерпілого, які можуть обмежити чи зменшити його здатність зробити усвідомлений вибір або зашкодити позитивному результату для нього, мають бути враховані під час передачі справи до служб відновного правосуддя та під час проведення процесу відновного правосуддя. Процедури відновного правосуддя, в принципі, повинні бути конфіденційними, якщо сторони не домовилися про інше або якщо цього не вимагає національне законодавство з огляду на переважаючий суспільний інтерес. Такі фактори, як погрози або будь-які форми насильства, вчинені під час процесу, можуть розглядатися як такі, що вимагають розкриття в інтересах суспільства.

Дослідження практики відновного правосуддя та формування на їхній основі стандартів і політик провадження й розвитку відновного правосуддя в європейському просторі здійснюється зусиллями інституцій громадянського суспільства. Одна з них – Європейський форум з відновного правосуддя.

Європейський форум з питань відновного правосуддя (ЄФВП) – це міжнародна мережева організація, що об'єднує учасників, які активно працюють у сфері відновного правосуддя як практичні фахівці, науковці та директивні органи у всій Європі та за її межами. Вони допомагають проводити дослідження, розробляти політику та практику, щоб кожна людина могла мати доступ до високоякісних послуг відновного правосуддя у будь-який час і в будь-якій справі. Вони приділяють основну увагу застосуванню відновного правосуддя до кримінальних справ, але не виключаються й інші сфери, такі як медіація в контексті сім'ї, школи та громади.

ЄФВП не відстоює жодної моделі «передової практики» у сфері відновного правосуддя, але визнає, що відновне правосуддя – це підхід, що розвивається. Проте важливо, щоб будь-яка відновна послуга базувалася на основних цінностях та принципах у сфері відновного правосуддя та відповідала стандартам належної практики.

3.4. БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Відновне правосуддя – це некаральний спосіб реагування на злочинну поведінку шляхом урівноваження потреб потерпілих, правопорушників і громади. Це концепція, що перебуває у постійному розвитку й породила різноманітні тлумачення в різних країнах, щодо яких не завжди існує повний консенсус. Також через труднощі у точному перекладі цієї концепції різними мовами часто використовують безліч різноманітних термінів. Зокрема такими термінами, які потребують пояснення, є відновний підхід, відновний процес, відновний результат тощо.

Відновний підхід до врегулювання кримінально-правового конфлікту протилежний каральному підходу. Він передбачає відновлення порушених кримінальним конфліктом психічного стану, соціальних зв'язків та відносин у житті його учасників та їхнього соціального оточення шляхом взяття на себе відповідальності правопорушником та усунення ним завданої правопорушенням шкоди.

Використовуючи відновний підхід, медіатор фокусує увагу сторін на тому, що вчинене кримінальне правопорушення не є простим нехтуванням встановленою законом заборонаю, а, перш за все, – це насильство над конкретною людиною, якій завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Задоволення інтересів і потреб потерпілого мають бути в центрі медіації. Водночас медіатор акцентує увагу на тому, що правопорушник теж потребує відновлення розірваних ним внаслідок правопорушення соціальних зв'язків, що здійснюється шляхом прийняття ним відповідальності за вчинене.

В основі відновного підходу лежать цінності відновного правосуддя, а саме – участь у вирішенні своєї справи, людська гідність, повага до іншої людини, толерантність, безпека, мир та порозуміння.

Завдання відновного правосуддя:

- відновити порядок і мир у громаді та відновити зруйновані стосунки;
- викривати неприйнятність злочинної поведінки та знову стверджувати громадські цінності;
- забезпечувати підтримку потерпілим, надавати їм право голосу, уможливлювати їхню участь у процесі та врахування їхніх потреб;
- заохочувати всі задіяні сторони брати відповідальність, зокрема самих правопорушників;
- визначати такі результати, що сприятимуть відновленню заподіяної шкоди та працюватимуть на перспективу;
- попереджувати рецидивізм шляхом заохочення змін у правопорушниках та допомагати їм реінтегруватися у громаду.

Роман Коваль та Альона Горова звертають нашу увагу на наступні **засади відновного підходу**⁶⁰.

1. Визнання права учасників конфліктної ситуації на розв'язання цієї ситуації. Тобто відновний підхід передбачає наснаження та активне залучення конфліктуючих сторін до процесу прийняття рішення стосовно наслідків конфлікту та виконання цього рішення. Учасники конфліктної ситуації – це ті особи, які найкраще обізнані з ситуацією і володіють потенціалом для найкращого вирішення ситуації. Роль професіоналів є допоміжною і полягає в тому, щоб створити необхідні умови для реалізації потенціалу учасників конфлікту.
2. Наголошення важливості ролі громади (у першу чергу, ближнього соціального оточення конфліктуючих сторін) у процесі розв'язання конфлікту. Громада як сукупність індивідів володіє значним потенціалом для полегшення процесу розв'язання конфліктної ситуації, зокрема це стосується підтримки, яку члени громади можуть надавати учасникам конфліктних/проблемних ситуацій. Тобто, відновний підхід передбачає наснаження та активізацію ресурсів громади для розв'язання конфліктів.

⁶⁰ Коваль Р., Горова А. Базові навички медіатора у кримінальних справах: Матеріали тренінгу 22-25 липня 2019 року. [Київ]: ГО «ІМП», 2019. С. 10.

3. Увага акцентується на розв'язанні конфлікту та досягненні порозуміння, а не на встановленні того, хто «правий», а хто «винний» (кожна людина має право на помилку). Завдання відновного підходу – створити такі умови, щоб учасники конфлікту використали потенціал конфлікту для особистісного розвитку та поліпшення міжособистісних стосунків у майбутньому.

Відновний процес. За визначенням резолюції ЕКОСОР 2002/12 «Основні принципи використання програм відновного правосуддя в кримінальних справах» термін «відновний процес» означає будь-який процес, що передбачає спільну активну участь жертви, правопорушника та будь-яких інших осіб і членів суспільства, так чи інакше зачеплених даним злочином, у виправленні наслідків і проблем, що виникли через злочин, – часто за допомогою справедливої та неупередженої третьої сторони. Прикладами відновних процесів є медіація, конференції, кола правосуддя.

Відновне правосуддя базується на твердженні, що без спільної участі потерпілого, правопорушника та суспільства проблема злочинності не може бути вирішена ефективно.

Відновний результат. За визначенням Резолюції ЕКОСОР ООН «Основні принципи застосування програм відновного правосуддя в питаннях кримінального правосуддя» № 2002/12, *відновний результат* – угода, досягнута в ході відновного процесу. Відновні результати передбачають реалізацію заходів, що охоплюють компенсації/відшкодування, реституцію/відновлення первинних прав та роботи на користь громади, що має на меті задоволення індивідуальних і колективних потреб і відповідальність сторін, а також досягнення реінтеграції потерпілого та правопорушника.

Процес відновного правосуддя не обов'язково відкидатиме всі форми покарання (наприклад, штраф, ув'язнення, пробацію), проте його стійкий фокус лишатиметься на досягненні таких результатів, що сприятимуть відновленню заподіяної шкоди та працюватимуть на перспективу. Результат, що сприятиме відновленню завданої шкоди і якого намагаються досягти у відновному процесі, – це компенсування, наскільки це можливо, шкоди, заподіяної в ході злочину, шляхом забезпечення правопорушнику можливості надати потерпілому усвідомлене відшкодування. Відновне правосуддя ґрунтується на принципах відновлення стосунків і прагне досягти результатів, які задовольнятимуть широку групу зацікавлених сторін.

3.5. ПРИНЦИПИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Програми відновного правосуддя є різноманітними та гнучкими, що дає можливість підлаштувати їх під конкретну ситуацію. Але всі вони будуються на єдиних принципах, які відрізняють їх від інших моделей роботи з конфліктами та правопорушеннями. Ці принципи визначені Резолюцією ЕКОСОР 2002/12 «Основні принципи використання програм відновного правосуддя в кримінальних справах», Рекомендацією СМ/Рес(2018)8 Комітету міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах, а також сформульовані науковцями на основі практик відновного правосуддя (одну з таких науково-практичних праць читайте нижче):

1) зцілення жертви. Відновне правосуддя основну увагу фокусує на почуттях і потребах жертви, вирішенні її проблем, що виникли в результаті конфлікту. У багатьох випадках можливість висловитися та одержати відповіді на важливі

питання (наприклад, «Чому це відбулося саме зі мною?») для жертви є важливішою за матеріальні втрати;

- 2) усунення шкоди безпосередньо правопорушником. Самостійне усунення правопорушником (реальне чи символічне) завданих матеріальних збитків, моральних страждань і задоволення інших потреб жертви означає, що правопорушник бере відповідальність на себе, спокутує свою провину. Разом із тим, участь правопорушника у програмі відновного правосуддя не повинна використовуватися в кримінальному провадженні як визнання ним вини;
- 3) добровільна та активна участь сторін у вирішенні ситуації. Сторони визнають основні факти, пов'язані з кримінально-правовою ситуацією, і добровільно обирають примирний шлях її залагодження. Сторони мають право в будь-який момент відмовитися від участі в програмі відновного правосуддя. Це дає можливість сторонам конфлікту відчути себе суб'єктами справи, господарями власної долі, що суттєво відрізняє медіацію від традиційного правосуддя, в якому і жертва, і правопорушник виступають скоріше в ролі об'єктів стороннього впливу. Важливо, щоб учасники програми набули власного досвіду вирішення своїх конфліктів. Крім того, якщо учасники самі ухвалили рішення, то, швидше за все, вони його виконають;
- 4) діалогові форми вирішення конфлікту. Про спосіб вирішення ситуації учасники мають домовитися самостійно в процесі діалогу. Щоб він був конструктивним, у більшості випадків потрібно допомогти учасникам підготуватися до діалогу, а часто й організувати самий діалог. Саме цю роль бере на себе медіатор, ведучий програми медіації, сімейної конференції або іншої програми відновного правосуддя;
- 5) включення громадськості до процесу нормалізації відносин. Заохочується участь у програмах відновного правосуддя людей, які можуть надати підтримку сторонам і допомогти в їхній соціальній реадaptaції. Участь громадянського суспільства у розв'язанні конфліктів (включно з кримінальними) є альтернативою каральному правосуддю;
- 6) нейтральність особи, яка організовує та проводить відновну програму. Медіатор (фасилітатор) є толерантним і приділяє рівну увагу учасникам процесу, не стаючи на сторону одного з них. Разом із тим, він не може бути нейтральним до правопорушення, визнаючи його несправедливість;
- 7) конфіденційність. Інформація, яка стала відомою учасникам відновної програми в ході їхнього спілкування, не підлягає розголошенню без згоди на те учасників процедури. Це дає можливість правопорушнику повернутися до суспільного життя, не будучи таврованим як злочинець (що є особливо важливим для дитини або молодой людини). Утім варто розуміти, що межі конфіденційності є різними в різних формах відновного правосуддя та суттєво відрізняються від меж конфіденційності при проведенні медіації у всіх інших категоріях спорів;
- 8) обов'язкове врахування ризиків ініціювання та проведення відновної програми. Під час ухвалення рішення про направлення випадку для проведення відновної програми, а також під час самого процесу необхідно враховувати явні ознаки нерівності сторін: вік, ступінь зрілості та інтелектуальний рівень. Також під час направлення випадку та ведення відновного процесу необхідно враховувати загрозу безпеці будь-якої зі сторін. У зв'язку з цим слід з особливою увагою дослухатися до думки кожної зі сторін щодо доречності відновного процесу або результату.

У випадках, коли відновні процеси та/або результати неможливі, співробітники органів кримінальної юстиції повинні робити все можливе, щоб заохотити правопорушників визнати свою відповідальність перед їхніми жертвами та суспільством, яке зазнало шкоди, і сприяти відновленню жертви та/або правопорушника як повноцінних членів суспільства.

3.6. ФОРМИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Найпоширенішими формами (моделями) відновного правосуддя є:

- 1) медіація (конференція, зустріч з усунення завданої шкоди) жертви та правопорушника (в англомовних джерелах: VOM – Victim/Offender Mediation, VOMP - Victim/Offender Mediation Program);
- 2) сімейні конференції – відновна програма за участі сторін конфлікту, їхніх родичів і третьої нейтральної особи;
- 3) кола правосуддя (кола ухвалення рішень/кола громади/кола примирення) – відновна програма за участю сторін конфлікту, їхніх родичів і громади, коли рішення приймається консенсусом.

Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони шляхом переговорів за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати конфлікт, спричинений кримінальним правопорушенням, та дійти згоди щодо взаємоприйнятного рішення про усунення наслідків кримінального правопорушення та/або відшкодування завданої шкоди, уникнення вчинення правопорушень в майбутньому, а також щодо заходів ресоціалізації правопорушника та реінтеграції потерпілого.

У межах медіації передбачається, що учасники самостійно вирішують власний конфлікт без втручання офіційних осіб за організаційної допомоги медіатора. Формальним результатом медіації зазвичай є угода за результатами медіації. Така угода може бути врахована прокурором або ж судом залежно від стадії кримінального провадження.

Медіація є найбільш усталеною та технологічно відпрацьованою формою відновного правосуддя. Перевагами медіації є визначені базові принципи її проведення, структурованість процедури та можливість для сторін конфлікту брати безпосередню активну участь у вирішенні наслідків, спричинених кримінальним правопорушенням. На цей момент інститут медіації впроваджений у систему юстиції багатьох країн світу.

У рамках Рекомендації Rec (2006) 8 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів медіація розглядається як один із заходів допомоги потерпілим, які державам рекомендується вживати із загальною метою пом'якшення негативних наслідків злочину для потерпілих і допомоги потерпілим у процесі реабілітації в громаді⁶¹.

Етапами реалізації програми відновного правосуддя, формою здійснення якого обрано медіацію, залежно від обраного механізму будуть:

⁶¹ Коментар до положень Рекомендації Rec(2006)8 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів та Додатку до неї. *Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство* / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Б. В. Малишев, З. М. Саїдова. За заг. редакцією О. А. Банчука. Київ: Москаленко О. М., 2015. С. 79.

- добір потенційних випадків врегулювання наслідків кримінально-правового конфлікту;
- підготовка до медіації;
- медіація;
- моніторинг виконання досягнутих домовленостей;
- моніторинг вчинення повторних кримінальних правопорушень особами, які брали участь у відновному правосудді.

Програми медіації зазвичай проводяться незалежними громадськими організаціями, що тісно співпрацюють із системою кримінальної юстиції. Справи на медіацію можуть передаватися судами, поліцією або слідчими органами.

У цілому медіація між потерпілим і правопорушником як форма відновного правосуддя може використовуватися на будь-якому етапі кримінально-правового конфлікту, незалежно від ступеню тяжкості наслідків вчиненого кримінального правопорушення, а також може бути ініційована не лише сторонами конфлікту, але й різними суб'єктами системи кримінальної юстиції, зокрема, слідчими, дізнавачами, прокурорами, захисниками (адвокатами) осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, судом, органами пробації, системою безоплатної правничої допомоги, організаціями громадського сектору, громадами тощо.

На ефективність застосування програми відновного правосуддя у формі медіації впливатиме і те, наскільки оперативно з моменту вчинення кримінального правопорушення сторони вдалися до такої форми врегулювання наслідків кримінально-правового конфлікту.

Водночас, обираючи механізм запровадження програми, яка дозволить реалізувати процес відновного правосуддя між потерпілим та правопорушником, державні органи та установи чи інші організації можуть враховувати різні об'єктивні фактори та особливості, які впливатимуть на ефективність використання медіації як способу реалізації відновного правосуддя. До таких факторів можуть належати:

- обсяг повноважень і завдань суб'єктів ініціювання медіації;
- обсяг інформації, який дозволяє добрати потенційно медіабельні випадки, придатні для такої процедури;
- місце медіації під час здійснення кримінального провадження, зокрема, чи визначено прямий процесуальний вплив використання медіації законодавством про кримінальну відповідальність тощо.

Одним із головних факторів буде й наявність потерпілої сторони для проведення медіації, адже не в кожному кримінально-правовому конфлікті є персоналізований потерпілий (таким винятком є, наприклад, кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин).

Сімейна конференція як форма відновного правосуддя застосовується переважно в країнах англо-саксонської правової сім'ї (сім'ї загального права) і найбільш поширена у Новій Зеландії. Виникненню сімейної конференції сприяло традиційне правосуддя, властиве корінним мешканцям Австралії, Нової Зеландії, Канади. Зазвичай сімейні конференції проводяться у справах про кримінальні правопорушення неповнолітніх.

У сімейних конференціях беруть участь неповнолітній, який вчинив правопорушення, члени його сім'ї, потерпілий, а за його бажанням – і особи, що його підтримують. На

вимогу неповнолітнього участь у сімейній конференції може брати ювенальний адвокат, соціальний працівник і будь-які інші особи, які можуть стати корисними для неповнолітнього (тренер спортивної команди, вчитель тощо). Ведучим конференції зазвичай є координатор у справах молоді (співробітник департаменту соціального забезпечення).

Сімейні конференції розпочинаються з того, що координатор у справах молоді роз'яснює присутнім процедуру проведення такої зустрічі. Потім потерпілий викладає суть правопорушення та його наслідки. Далі неповнолітній правопорушник розповідає про обставини, які призвели до правопорушення. Після цього проходить широке обговорення того, що сталося, сім'ями та зацікавленими особами з обох сторін.

На сімейних конференціях вирішується, чи слід переслідувати неповнолітнього в кримінальному порядку, і якщо ні, то яким чином вирішити справу, причому пріоритет надається альтернативним (некаральним) заходам. Неповнолітній та його сім'я мають сформулювати план виправлення результатів вчиненого правопорушення. Всі учасники сімейної конференції (включаючи неповнолітнього) мають дати згоду на запропоновану альтернативну програму, виконання цієї програми також має бути засновано на загальній згоді. Якщо неповнолітній все ж таки перебуває під арештом, суд має передати всі справи, за якими неповнолітній не заперечує обвинувачень, до сімейної конференції, яка дає рекомендації суду, як діяти в даній справі. Іноді сімейні конференції рекомендують застосування судових санкцій. Однак зазвичай сімейна конференція надає план дій, наприклад, правопорушник приносить свої вибачення жертві, відшкодовує шкоду (у грошовому еквіваленті або у вигляді роботи на користь потерпілого), виконує громадську роботу, дотримується комендантської години та/або відвідує школу або припиняє стосунки зі співучасниками. За виконанням плану стежить особа, вказана в цьому плані (нею може бути хто завгодно, також і член сім'ї). У цьому випадку судові слухання просять відкласти до завершення виконання плану.

Ювенальний суд практично завжди приймає план, вироблений на сімейній конференції (винятком є явно неприйнятне рішення, зокрема таке, що принижує людську гідність).

Якщо консенсусу не досягнуто, справа знову передається до суду або поліції (залежно від того, від кого вона потрапила на сімейну конференцію).

Що стосується інших альтернативних схем, то якщо план виконується, судовий розгляд справи зазвичай скасовується, а якщо план порушується, суд може накласти свої санкції. Отже, суд діє і як кінцева інстанція (якщо виконання плану порушується) і як фільтр (для явно незадовільних рекомендацій).

Кола правосуддя є подібними до сімейних конференцій своїм походженням від традицій вирішення конфліктів, властивих корінним народам Канади. Тут рішення також ухвалюється в результаті обговорень і лише за умови досягнення консенсусу. Однак, на відміну від сімейних конференцій, тут коло учасників є значно ширшим.

Починаючи від 1980-х років, корінні мешканці та місцеві органи правопорядку на Юконі почали розвивати партнерство між громадами й офіційними установами з метою розбудови спільної відповідальності за розв'язання проблем злочинності через кола правосуддя у спільнотах. На сьогодні багато судів Канади і північних штатів використовують кола з метою більшого залучення громади чи сусідів до

участі у кримінальному правосудді. Ця форма правосуддя сприяє відтворенню середовища, де потерпілі можуть бути почутими, а правопорушники знаходять можливість розкаятися за вчинене та взяти участь в опрацюванні значущих для них шляхів надбання відповідальності.

«Відновні кола» – це особливий системний підхід до вирішення конфліктів, розвиток якого почався з роботи Домініка Бартера з молодими мешканцями фавел в Ріо-де-Жанейро в середині 1990-х років і триває й донині у громаді, чисельність якої збільшується як у Бразилії, так і за кордоном⁶².

Кола правосуддя – це одночасно процес і структура посилення участі місцевих громад у вирішенні проблем правосуддя. В традиційних американських культурах групові обговорення є частиною усної традиції, що передається з покоління у покоління. Такі групові обговорення можуть слугувати різноманітним цілям, а не лише завданню консолідації людей. Для представника цих культур таке зібрання є формою спільного існування і втіленням влади й таїнства.

Незважаючи на те, що кола розглядаються як старий засіб залучення представників громади до розв'язання спорів, лише нещодавно вони були відроджені як один із варіантів розвитку моделі відновного правосуддя. Метод обговорення в колі спричинив велику зацікавленість і зумовив значну кількість послідовників у всьому світі.

Кола правосуддя можуть набирати різних форм та бути задіяними майже на будь-якому етапі кримінального провадження. Це і кола порозуміння, відновні кола (для правопорушника і родини, для постраждалого і родини, для правопорушника, постраждалого і спільноти), кола оголошення вироку і перевірки вироку на відповідність. Кожне з таких кіл має різноманітні цілі й структуру, а власне процес проведення може певним чином змінюватися. До того ж кола залучають до своєї структури багато компонентів інших форм відновного правосуддя: особисту зустріч жертви та правопорушника, що набуває форми медіації між правопорушником і потерпілим; залучення членів родин і друзів потерпілих і правопорушників до участі в родинній або громадській раді.

Таблиця 5. Порівняння основних форм відновного правосуддя⁶³

Форма	Учасники	Стиль фасилітації
Медіація	Потерпілий та правопорушник; родичі та інші учасники можуть бути присутніми, але виключно для підтримки потерпілого або правопорушника.	Медіатор контролює процес та спрямовує діалог учасників.

⁶² Dominic Barter. URL: <https://www.euforumrj.org/en/dominic-barter>

⁶³ Derby J. Restorative Justice Principles and Practice. PFI, 2021. URL: <https://cdn.restorativejustice.org/wp-content/uploads/2022/06/17163033/RJE-Resource-HANDBOOK-on-Restorative-Justice-Principles-and-Practice.pdf>

Сімейна конференція	Потерпілий та правопорушник, їхні сім'ї; соціальні служби та офіційні особи можуть бути присутніми.	Вільний діалог, який веде представник соціальних служб, у ході якого правопорушник і його сім'я пропонують, як відшкодувати завдану шкоду.
Кола правосуддя (кола прийняття рішень/кола громади/кола примирення)	Потерпілий та правопорушник, зацікавлені члени громади, які хочуть мати право голосу у цьому процесі.	Два фасилітатори спрямовують, а не контролюють дискусію. Учасники сідають у коло, визначають цінності, налагоджують взаєморозуміння та обговорюють основні питання. Слово учасникам передається по колу.

3.7. ПРОГРАМИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Впровадження програм відновного правосуддя в Україні розпочалось 2003 року, коли громадська організація «Український Центр Порозуміння» (далі – УЦП) розробила та запровадила в діяльність Дарницького районного суду м. Києва механізм застосування відновних технологій⁶⁴. У разі надходження до судді справи, за якою, на його думку, доцільно провести медіацію, він інформував сторони про можливість проведення медіації, її переваги та рекомендував сторонам взяти в ній участь. Після цього суддя в письмовій або усній формі передавав координатору інформацію щодо сторін у справі (прізвище, ім'я, по батькові, адреси та телефони), суть обвинувачення та факт того, чи визнав правопорушник свою участь у вчиненому злочині. Після одержання інформації від судді координатор передавав її медіатору та забезпечував своєчасне проведення програми до початку судового розгляду.

Медіатор зв'язувався та зустрічався окремо з потерпілим, правопорушником й іншими зацікавленими у справі особами. Лише після попередніх зустрічей зі сторонами медіатор організовував їхню спільну зустріч. Результатом медіації міг бути договір про примирення, який, за клопотанням однієї зі сторін, міг бути долучений до справи і врахований судом при ухваленні рішення у справі.

УЦП впровадив ще низку програм відновного правосуддя: «Стратегії міліції з профілактики правопорушень серед дітей та молоді», «Підтримка реформи системи кримінальної юстиції України: впровадження прийомів медіації в діяльність органів прокуратури» та ін. У співпраці з судами, правоохоронними органами та іншими громадськими організаціями у 2004-2011 роках було впроваджено програми відновного правосуддя на рівні громади, суду, закладів освіти у Білій Церкві (Київська обл.), Дрогобичі та Стрию (Львівська обл.), Вінниці, Жмеринці (Вінницька обл.), Івано-Франківську, Львові, Луганську, Одесі, Пирятині (Полтавська обл.), Сімферополі, Сумах, Харкові, смт Красногвардійське (АР Крим). Щонайменше

⁶⁴ Відновне правосуддя в Україні: Щоквартальний бюлетень. 2005. № 1-2. С. 110-112.; Коваль Р. Мої кроки в медіації. 5 років діалогу. Збірка статей «5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння» [редактори-укладачі: А. Гусев, К. Гусева, Г. Похмелкіна. За заг. ред. І. Терещенко] Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 32.

364 медіації в кримінальних справах було проведено у восьми пілотних громадах України впродовж 2004-2011 років⁶⁵.

Наступником УЦП – ГО «Інститут миру і порозуміння» було розроблено:

- «Механізм впровадження відновного правосуддя у кримінальному провадженні під час досудового розслідування»;
- «Механізм впровадження відновного правосуддя у кримінальному провадженні в суді першої інстанції».

Обидва проєкти реалізовані в співпраці з Верховним Судом за підтримки Фонду демократії ООН (UNDEF).

Найуспішнішими, як показала практика, були програми відновного правосуддя за участю неповнолітніх. Пекінські правила стали основою для запровадження в Україні пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Дана Програма також була прийнята з урахуванням Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р.

Такий проєкт виконувався на підставі спільного наказу Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення».

Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення (далі – Програма), застосовувалась у разі:

- наявності потерпілої сторони – фізичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди;
- вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину;
- визнання неповнолітнім факту вчинення кримінального правопорушення;
- згоди неповнолітнього та потерпілого на участь у Програмі.

Прокурор за згодою сторін та їхніх законних представників передавав регіональному центру БВПД відповідну інформацію про неповнолітнього та правопорушення, у вчиненні якого він підозрюється, а також інформацію про потерпілого для організації зустрічі призначеного регіональним центром БВПД спеціально підготовленого адвоката-медіатора зі сторонами для проведення медіації.

Результати участі у Програмі враховувалися під час ухвалення рішення про наявність підстав для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або закриття кримінального провадження.

На сьогодні зазначена Програма завершена. Її продовженням стала Програма відновного правосуддя (далі – Програма), порядок реалізації якої затверджено 22 липня 2024 року спільним наказом Міністерства юстиції України, Міністерства

⁶⁵ Коваль Р., Пилипів Н. Стан впровадження відновного правосуддя в Україні. *Відновне правосуддя. Щоквартальний бюлетень*. 2012. № 1-4. С. 51, 54.

внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора⁶⁶.

Програма спрямована на відшкодування завданої потерпілому шкоди, його реінтеграцію; ресоціалізацію та реінтеграцію підозрюваного/обвинуваченого для зменшення впливу факторів ризику, що зумовлюють протиправну поведінку.

Основний елемент механізму реалізації Програми – медіація, що проводиться медіатором(-ами), який(-і) залучається(-ються) регіональним/міжрегіональним центром з надання безоплатної правничої допомоги (далі – центр) з Реєстру медіаторів БПД⁶⁷.

Про можливість участі у Програмі неповнолітнього інформують дізнавач, слідчий або прокурор, який за згодою неповнолітнього, потерпілого, їхніх законних представників передає до центру їхні контактні дані та інформацію про правову кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється/обвинувачується особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Ініціювати участь у Програмі може також захисник неповнолітнього підозрюваного/обвинуваченого, представник потерпілого у кримінальному провадженні.

Неповнолітні особи (підозрювані/обвинувачені, потерпілі) беруть участь у Програмі за згодою їхніх законних представників.

У разі досягнення згоди, сторони медіації укладають письмову угоду за результатами медіації в межах Програми.

Результати участі у Програмі направляються центром БПД дізнавачу, слідчому, прокурору для долучення до матеріалів кримінального провадження. Дізнавач, слідчий, прокурор враховують результати при ухваленні рішення про закінчення досудового розслідування. Зокрема прокурор, отримавши інформацію про укладення угоди за результатами медіації:

1) за наявності підстав, визначених ч. 4 ст. 56, п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України, приймає рішення про закриття кримінального провадження.

Про ухвалені рішення впродовж п'яти діб письмово повідомляє центр БПД та обласну прокуратуру, яка невідкладно інформує про це Офіс Генерального прокурора із наданням копії відповідної постанови;

2) за наявності підстав, визначених ст. ст. 45-48 КК України, ст. 497 КПК України, звертається до суду з клопотанням про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи застосування примусових заходів виховного характеру;

3) вирішує питання про укладання угоди з неповнолітнім із дотриманням вимог гл. 35 КПК України;

4) за відсутності наведених підстав звертається до суду з обвинувальним актом, у якому може врахувати результати участі неповнолітнього у Програмі як обставини, яка пом'якшує покарання, відповідно до ст. 66 КК України.

⁶⁶ Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора від 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE42461>

⁶⁷ Реєстр медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги. URL: <https://legaid.gov.ua/revestr-mediatoriv/>

Якщо інформація про результати участі неповнолітнього у Програмі надійшла після закінчення досудового розслідування, прокурор роз'яснює неповнолітньому, який брав участь у Програмі, його законному представнику право надавати її самостійно до суду та, в такому випадку, враховує її під час судового розгляду, зокрема:

- висловлює позицію щодо наявності підстав для закриття кримінального провадження, згідно з ч. 4 ст. 56, п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України, звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ст. ст. 45-48 КК України, затвердження судом угоди у кримінальному провадженні;
- за наявності підстав обґрунтовує в судових дебатах необхідність урахування результатів участі неповнолітнього у Програмі як обставину, яка пом'якшує покарання, або звільнення від покарання на підставі ч. 4 ст. 74, ст. 105 КК України, або призначення покарання, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65, ст. ст. 66, 69, 691 КК України.

Обов'язки ювенального прокурора щодо впровадження відновного правосуддя, зокрема – у формі медіації – визначено також наказом Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 року № 150/445/2077/5/187, яким запроваджено пілотний проєкт щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність. Прокурор зобов'язаний роз'яснювати права, зокрема право на врегулювання конфлікту, за наслідками вчиненого кримінального правопорушення на будь-якій стадії кримінального провадження за допомогою медіації з дотриманням принципів відновного правосуддя та вручати відповідну пам'ятку про права неповнолітньої особи залежно від її процесуального статусу доступною для неї мовою відповідно віку (п. 4 «Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність»).

Сьогодні ГО «ФОКУС ПРАВА» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у межах Програми «Справедливість для всіх» реалізує проєкт «Впровадження моделі відновного правосуддя у формі медіації між потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення».

У межах проєкту розроблена модель взаємодії суб'єктів кримінальної юстиції, адвокатів щодо інформування учасників кримінального провадження про можливості проходження програми відновного правосуддя у формі медіації та забезпечення доступу до послуг, які надаються спеціально підготовленими медіаторами. Особливість проєкту полягає в тому, що застосування медіації передбачається в кримінально-правових конфліктах, незалежно від ступеню тяжкості правопорушення.

Таблиця 6. Результати реалізації пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» станом на 05 жовтня 2023 року⁶⁸

	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	Загалом (2019- 2023 рр.)
Поінформовано неповнолітніх про можливість реалізації Програми	307	321	276	147	190	1241
Отримано згоду сторін про участь у реалізації Програми	81	104	167	82	53	487
Передано заяв про участь у проєкті прокуратурою до регіонального центру з надання БВПД (РЦ)	81	103	168	81	53	486
Прийнято рішень РЦ про застосування Програми	81	101	168	81	53	484
Видано доручень медіатору	81	101	170	81	52	485
Прийнято рішень про відмову у застосуванні Програми	0	3	0	0	0	3
Проведено зустрічей, зокрема:						
зустріч з потерпілим	70	89	155	74	43	431
зустріч з підозрюваним	71	92	151	73	41	428
спільна зустріч зі сторонами	67	85	135	68	39	394
Завершено, зокрема:						
укладено угод про застосування Програми	64	78	128	64	35	369
неможливість чи відмови сторін від укладання угоди про застосування Програми	9	13	30	19	6	77
Надано результатів до прокуратури	68	94	158	75	39	434

⁶⁸ Дані представлені Координаційним центром з надання БПД.

Результат звіту:

Програма пройшла успішно	52	69	131	64	31	347
Програма пройшла безрезультатно	9	14	22	10	3	58
суд звільнив від відповідальності	33	76	95	48	18	270
суд не звільнив від відповідальності	8	24	11	5	1	49
очікується рішення суду	0	5	49	22	53	129

3.8. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Медіація між потерпілим та правопорушником (victim-offender mediation) є однією з найбільш поширених і ефективних форм відновного правосуддя. Зокрема це домінуюча форма відновного правосуддя в країнах Європи. В одних із них медіація є альтернативою кримінальному переслідуванню, здійснюється до початку кримінального провадження й у разі досягнення примирення стає підставою для відмови від кримінального переслідування. В інших країнах примирення сторін є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності правопорушників, а ще в деяких – примирення, оформлене відповідною угодою, істотно впливає на рішення суду (вирок) щодо покарання правопорушника та покладених на нього обов'язків. У окремих випадках примирення, досягнуте за допомогою медіації, допускається і після ухвалення рішення суду в кримінальному провадженні⁶⁹.

Наразі наша країна перебуває на етапі формування вітчизняної моделі відновного правосуддя. Власне тому доцільним є огляд діючих програм в інших країнах.

*Австрія*⁷⁰. В Австрії програми відновного правосуддя застосовуються відповідно до Закону про правосуддя у справах неповнолітніх 1989 року, який поширює дію на молодь до 18-19 років. Процедура є однаковою для неповнолітніх і дорослих правопорушників і визначена поправкою до КПК 1999 року.

Вирішення питання про застосування альтернативних заходів віддається на розгляд прокурора. Прокурор має право припинити справу, передати її до системи нагляду/медіації або до суду. У разі передачі справи на медіацію призначається працівник прокуратури, який має спеціальну освіту та працює лише як медіатор. Спочатку він проводить бесіду з правопорушником з метою виявлення, чи визнає він провину. Це визнання не має значення для суду: якщо справа все ж таки потрапить до суду, суд має доводити вину підсудного. Якщо правопорушник визнав свою вину, йому пропонують обміркувати, що він може запропонувати для відшкодування моральної та матеріальної шкоди, заподіяної потерпілому. Крім того, його питають, в судовому чи позасудовому порядку він бажає врегулювати справу.

⁶⁹ Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник. С. 137.

⁷⁰ Miers D. An International Review of Restorative Justice [Crime Reduction Research Series Paper 10]. London: Home Office. Pp. 8-9. URL: <https://restorativejustice.org.uk/sites/default/files/resources/files/An%20International%20Review%20of%20Restorative%20Justice.pdf>

Якщо правопорушник визнав вину та висловив бажання відшкодувати заподіяне, медіатор зв'язується з потерпілим. Останнього питають про те, що він бажає: передати справу до суду або на медіацію. У разі згоди на медіацію потерпілого питають про його можливі пропозиції щодо позитивного вирішення конфлікту. Слідом за цим проходить примирна зустріч, на якій виробляється реалістичний план вирішення конфліктної ситуації. У принципі, на ній може бути присутнім адвокат, члени сім'ї з обох сторін. Більше того, потерпілий вправі не прийти на зустріч, надавши відповідні повноваження адвокату, але переважна більшість потерпілих віддає перевагу особистій зустрічі з правопорушником.

Суд за своєю ініціативою або на прохання потерпілого/правопорушника також може запропонувати позасудове вирішення конфлікту. У будь-якому зі сценаріїв у прокурора повинна бути можливість звернутися до суду з метою захисту інтересів потерпілого. Результати медіації можуть братися до уваги судами при винесенні вироку. Вони також можуть бути підставою для умовного звільнення або дострокового звільнення «під чесне слово».

Зазвичай медіація між потерпілим і правопорушником в Австрії застосовується як спосіб закриття справи прокурором. Прокурор є «сторожем» медіації, а обов'язок з її застосування лягає на Департамент позасудового вирішення конфліктів Асоціації пробації та соціальної роботи. Асоціація є незалежною приватною організацією, субсидійованою Міністерством юстиції Австрії, має власну систему менеджменту та власні наглядові комітети.

*Німеччина*⁷¹. Медіація між неповнолітнім правопорушником і потерпілим передбачена Законом про ювенальну юстицію 1953 року як засіб виведення неповнолітнього із системи кримінальної юстиції. Прокурор вправі направити неповнолітнього до служб медіації або до спеціалізованих медіаторів, які допомагають судам у справах неповнолітніх. Якщо правопорушення було нетяжким, а медіація завершилась успішно, прокурор може закрити провадження. У більш серйозних випадках або коли правопорушник має кримінальне минуле, прокурор має продовжити кримінальне переслідування, звертаючи увагу суду на результати медіації. Суд теж може звільнити неповнолітнього від покарання у разі успішної медіації.

Суддя може вирішити справу, постановивши, що медіація має відбутися як виховна процедура. Таке направлення може бути зроблено незалежно від готовності правопорушника визнати відповідальність. Окрім обов'язкового відшкодування завданої шкоди правопорушника можуть зобов'язати надати інші послуги жертві. Однак така примусова медіація застосовується дуже рідко. На практиці, однак санкції, передбачені ст. ст. 10 і 15, застосовуються не більше, ніж у двох відсотках випадків.

*Франція*⁷². У Франції медіація у кримінальному процесі розвивається за ініціативою прокуратури. Прокурор має право за згодою сторін ініціювати процедуру медіації, якщо, на його думку, це допоможе забезпечити відшкодування шкоди потерпілому; усунути перешкоди, пов'язані з порушенням закону; реабілітувати індивіда. Послуга медіації у Франції доступна як для неповнолітніх, так і для повнолітніх

⁷¹ Miers D. An International Review of Restorative Justice Pp. 32-33. URL: <https://restorativejustice.org.uk/sites/default/files/resources/files/An%20International%20Review%20of%20Restorative%20Justice.pdf>

⁷² Miers D. An International Review of Restorative Justice. P. 28. URL: <https://restorativejustice.org.uk/sites/default/files/resources/files/An%20International%20Review%20of%20Restorative%20Justice.pdf>

правопорушників. Бажаним результатом є досягнення угоди, згідно з якою правопорушник визнає свою вину та матеріально відшкодовує завдану шкоду. Про будь-який результат процедури повідомляють прокурора, який і приймає рішення щодо порушення чи закриття кримінальної справи.

Послугу медіації надають асоціації супроводу потерпілих і приватні медіатори, які акредитовані місцевим прокурором і мають контракт з Міністерством юстиції. Діяльність асоціацій та приватних медіаторів оплачується з державного або місцевого бюджету. Послуга медіації надається учасникам безкоштовно. Варто зауважити, що більшість медіаторів є волонтерами. Навчання медіаторів не є обов'язковим. Однак більшість медіаторів, які працюють у асоціаціях, пройшли ґрунтовну підготовку, оскільки від рівня якості надання послуги примирення залежить акредитація та фінансування асоціації.

*Медіація в Нідерландах*⁷³. Законодавство Нідерландів передбачає можливість застосування медіації у випадках вчинення злочинів неповнолітніми та повнолітніми. Однак конкретні механізми провадження програми примирення у законодавстві не визначені.

Нині в Нідерландах одна з чотирьох програм відновного правосуддя орієнтована на неповнолітніх правопорушників і є альтернативою судовому розгляду справи. Зазвичай справи до цієї програми передає поліція. За результатами цього виду медіації може бути прийняте рішення про виконання правопорушником громадських робіт, його участь в освітньому проєкті та матеріальну компенсацію шкоди, завданої потерпілому.

За реалізацію та фінансування програм медіації відповідають державні органи та муніципалітети. Усі медіатори мають пройти спеціальну підготовку, зазвичай в Інституті медіації Нідерландів, після чого їх можуть наймати місцеві служби.

*Відновне правосуддя в Канаді*⁷⁴. Відновні процедури застосовуються в Канаді на різних стадіях кримінального судочинства щодо неповнолітніх. Держава юридично визнала важливість відновного правосуддя, реформуючи канадський КК у 1996 році. Згідно із 717 розділом КК і 4 розділом Акту про неповнолітніх правопорушників, поліція може передати справу на розгляд і застосувати до неповнолітнього альтернативні заходи покарання або інші виправні програми ще до того, як пред'являти звинувачення. Після пред'явлення обвинувачення справу можуть передати на розгляд до однієї з альтернативних програм або до комітету громадського правосуддя. Якщо досягнуто позитивного результату, то обвинувачення може бути тимчасово відстрочене.

На стадії постановлення вироку присяжні сприяють судді в ухваленні відповідного вироку. Суд може розпорядитися про більше відшкодування збитку потерпілому, водночас присяжні можуть залучити громадськість до допомоги правопорушнику.

Після того, як правопорушнику був ухвалений вирок, група фахівців, які регулюють розбіжності між потерпілим і правопорушником, група підтримки та група реінтеграції можуть запропонувати і потерпілому, і правопорушнику психологічну допомогу. Відновні заходи мають на меті створення безпечніших умов відбування покарання, а також реабілітацію правопорушників.

⁷³ Ibid. P. 39-40.

⁷⁴ Miers D. An International Review of Restorative Justice. P. 65-66. URL: <https://restorativejustice.org.uk/sites/default/files/resources/files/An%20International%20Review%20of%20Restorative%20Justice.pdf>

Особливістю Канади є здійснення програм відновного правосуддя засобами не держави, а громадянського суспільства. Перша програма примирення потерпілого та правопорушника в Канаді була здійснена в місті Кітченер, штат Онтаріо в 1974 році (зараз їх понад 100 по всій країні). Канадська Королівська кінна поліція особливо активно притягувалася для роботи на сімейних конференціях, які, перш за все, орієнтовані на неповнолітніх правопорушників.

Канадські програми сильно відрізняються класифікацією правопорушень, диференціацією правопорушників, проти яких порушена кримінальна справа, процедурами слухання справ, досягнення рішення та запровадження санкцій, ступенем залучення професіоналів до розгляду справи. Програми відрізняються також поставленими завданнями, вони різняться повноваженнями та відносинами з формальною системою правосуддя, роллю потерпілого й інших, залучених до кримінальної ситуації, учасників, процедурою виголошення вироку, контролем над виконанням угоди.

*Відновне правосуддя у США*⁷⁵. У США переважна більшість програм відновного правосуддя (їх близько 300 по країні) працює з неповнолітніми правопорушниками, а приблизно половина з них – лише з неповнолітніми. Відновні процедури (як і в Канаді) є дуже різноманітними і застосовуються за розсудом поліції, прокурора або суду. Послуги медіатора можуть надаватись як державними, так і недержавними інституціями з відчутною перевагою останніх. Офіс ювенальної юстиції та запобігання правопорушенням неповнолітніх Міністерства юстиції США підтримує програми відновного правосуддя. Зокрема в 1996 році він фінансував та надавав технічну допомогу проєкту Г. Бейзмора та М. Амбрайта на трьох майданчиках у Міннесоті, Флориді та Пенсільванії. До того моменту норми відновного правосуддя увійшли до ювенальних кодексів штатів Алабама, Коннектикут, Флорида, Айдахо, Індіана, Мен, Мериленд, Монтана, Оклахома, Пенсільванія, Теннессі, Техас, Юта, Вермонт. Багато інших штатів розглядали можливість внесення таких змін.

Усі дослідницькі програми у США фіксують позитивні результати примирних процедур як в аспекті запобігання повторних правопорушень, так і щодо задоволення інтересів потерпілого та правопорушника.

*Медіація у Польщі*⁷⁶. Проведення медіації у справах неповнолітніх стало можливим з 2001 року на підставі Закону від 26 жовтня 1982 року «Про провадження у справах неповнолітніх» зі змінами, внесеними у 2000 році. Медіація може використовуватися як виховний захід, що застосовується до неповнолітніх, які порушили правові норми, вчинивши кримінальне діяння, або мають ознаки деморалізації, до яких відносяться: порушення правил суспільного співжиття, вчинення кримінального діяння, ухилення від виконання шкільних обов'язків, вживання алкоголю та інших одурманюючих речовин, блуд, бродяжництво, участь у злочинних угрупованнях.

Суд у сімейних справах може передати справу на медіацію за ініціативою або за згодою потерпілого та неповнолітнього. Медіація може стосуватися всіх кримінальних діянь, вчинених неповнолітніми. Справа може бути передана на медіацію, якщо вона стосується кримінальних діянь, зокрема тих, що вважаються проявом деморалізації, і в ній є потерпілий; у справах, в яких сторони пов'язані родинними, сусідськими відносинами, відносинами з однолітками, колегами тощо;

⁷⁵ Miers D. An International Review of Restorative Justice. P. 73-75. URL: <https://restorativejustice.org.uk/sites/default/files/resources/files/An%20International%20Review%20of%20Restorative%20Justice.pdf>

⁷⁶ Urbańska M. Mediacja w sprawach nieletnich – wymiar wychowawczy. *Lubelski rocznik pedagogiczny*. 2021.T. XXXX, z. 1. S. 129-142. URL: http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/46460/czas7749_40_1_2021_10.pdf

у справах, в основі яких лежать міжособистісні конфлікти, особливо в невеликих, закритих громадах, і коли конфлікт триває відносно недовго; крім того, у справах, пов'язаних з випадковими, недбалими правопорушеннями.

Практика медіації виробила кілька протипоказань для направлення справ на медіацію: заперечення неповнолітнім факту вчинення діяння; відсутність потерпілого; розумова відсталість або серйозні психічні розлади в однієї або обох сторін; справи, пов'язані з організованою злочинністю, та багатоепізодні справи. Вважається, що не слід передавати на медіацію справи, в яких правопорушник деморалізований, має низький рівень емпатії, численні судимості. Ставлення жертви до кривдника, що проявляється у надмірній претензійності, небажанні йти на компроміс, нетерпимості та ворожому ставленні, також може бути протипоказанням. Теж не на користь медіації свідчить значна нерівність в економічному становищі сторін або різного роду залежності між сторонами, що може призвести до того, що одна зі сторін погодиться на невигідні для себе умови врегулювання спору. Крім того, звертається увага на те, що до медіації не слід звертатися у випадках, коли розмір шкоди є високим, що пов'язано з тим, що мирова угода, досягнута в ході медіації, не є документом, який підлягає виконанню у примусовому порядку.

Коли суд у сімейних справах передає справу на медіацію, медіатор насамперед встановлює контакт із учасниками медіації, тобто неповнолітньою особою та її батьками і потерпілим (та його батьками, якщо він є неповнолітнім), а також отримує їхню згоду на проведення медіації та проводить індивідуальний інструктаж щодо сутності медіації, її принципів, ролі та повноважень учасників

Наступним етапом є спільна медіаційна зустріч усіх учасників, під час якої медіатор допомагає сформулювати угоду між потерпілим і кривдником, а також перевіряє виконання зобов'язань за досягнутою угодою.

На завершальному етапі медіатор складає звіт, який містить інформацію, зокрема про результати медіації, до якого додається угода, якщо така була досягнута.

Література

Міжнародні акти

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29 листопада 1985 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_114

Basic principles on the use of restorative justice programmes in criminal matters: ECOSOC Resolution 2002/12. URL: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2002/resolution%202002-12.pdf>

Директива 2012/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%94%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-2012-92.pdf>

Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах. Прийнято Комітетом міністрів на 679-й зустрічі представників Комітету 15 вересня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text

Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 року. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)

Додаткова література

Зер Х. Восстановительное правосудие. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1378323941.pdf>

Микитин Ю. Закріплення основ відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН та Ради Європи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2010. № 1-4. С. 53-62. URL: http://ipcg.org.ua/upload/2010_Vol_1-415.pdf

Микитин Ю. І., Реєнт О. О. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» як основа для правового регулювання запровадження і реалізації відновного правосуддя. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 33. С. 303-312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_33_34

Микитин Ю. І. Оновлення відновного підходу у європейській кримінально-процесуальній політиці (на основі аналізу рекомендації Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2018)8 від 3 жовтня 2018 року). *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2018. Вип. 47. С.236-242. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/8496>

Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Електрон. вид. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С.275-308. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/08/Negotiations-and-Mediation-in-criminal-proceedings- LNU_2022.pdf

Handbook on Restorative Justice Programmes. Second Edition. Vienna: UNODC, 2020. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf

РОЗДІЛ 4. МЕДІАЦІЯ ЯК ОСНОВНА ФОРМА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

4.1. ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО МЕДІАЦІЇ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Медіація може бути проведена на будь-якій стадії кримінального провадження після повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку.

Строки кримінального провадження враховуються медіатором, але не повинні впливати на процедуру медіації. Медіація проводиться ефективним чином, але в тому ступені й тими темпами, які передусім підходять сторонам (Рекомендація N R (99) 19)⁷⁷.

Підготовка до медіації та медіація проводяться з урахуванням загальних для медіації у будь-яких спорах принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації, визначених Законом України «Про медіацію», та принципів відновного правосуддя.

У тих справах, де учасниками відновного правосуддя є діти (як потерпілі або правопорушники), їхні батьки, законні опікуни або інші відповідні дорослі мають право бути присутніми на будь-яких процесуальних діях для того, щоб переконатися, що права дітей дотримуються. Будь-які спеціальні положення та правові гарантії, що регулюють участь дітей в судовому процесі, також повинні поширюватись і на їхню участь у відновному правосудді (Рекомендація CM/Rec(2018) 8 Комітету міністрів державам-членам стосовно відновного правосуддя у кримінальних справах, ухвалена Комітетом міністрів 3 жовтня 2018 року)⁷⁸.

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах наголошують на:

- a) врахуванні віку дитини, її розумової зрілості та можливих наслідків при ухваленні рішення щодо залучення неповнолітнього до процедури медіації;
- b) ролі батьків, особливо за обставин, коли батьки чинять супротив участі дитини в медіації;
- c) залученні соціальних працівників, психологів і/або опікунів за законом у випадках присутності неповнолітніх під час медіації⁷⁹.

⁷⁷ Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах. Прийнято Комітетом міністрів на 679-й зустрічі представників Комітету 15 вересня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text

⁷⁸ Рекомендація CM/Rec(2018) 8 Комітету міністрів державам-членам щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

⁷⁹ Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 року. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)

Неповнолітні особи повинні, окрім іншого, мати право на допомогу батьків чи опікунів (Основні принципи програм відновного правосуддя у кримінальних справах, прийняті Економічною і Соціальною радою ООН 24.07.2022 року)⁸⁰.

Неповнолітня особа в медіації приймає рішення з дотриманням вимог законодавства з урахуванням обсягу її дієздатності (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про медіацію»).

Підготовка до медіації. Підготовка до медіації має ключове значення для організації та проведення ефективної та безпечної для сторін процедури.

Особливостями методики підготовки до медіації під час врегулювання кримінально-правового конфлікту є:

- наявність обов'язкових окремих зустрічей зі сторонами медіації – потерпілим і особою, яка вчинила правопорушення, їхніми законними представниками;
- критерії медіабельності кримінально-правових конфліктів у відновному правосудді;
- у кожному випадку наявність адвоката – захисника у справі, можливість участі представника потерпілої особи, що передбачає необхідність інформаційних зустрічей з адвокатами;
- робота з законним представником, який не є стороною медіації, проте відіграє важливу роль у можливості та ефективності реалізації процедури, у випадку, якщо стороною конфлікту є неповнолітній;
- доцільність отримання соціально-психологічної характеристики неповнолітнього для врахування особливостей його віку, розвитку, потреб і інтересів у процедурі медіації;
- доцільність залучення або отримання консультації у фахівців (експертів), визначених за домовленістю сторін медіації, зокрема тих, які надають методичну та консультативну підтримку сторонам медіації щодо визначення та обрання заходів ресоціалізації, у випадку, якщо особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, є неповнолітньою.

Медіатор під час підготовки до медіації:

- на підставі отриманої інформації щодо правопорушення визначає порядок проведення підготовчих заходів до медіації;
- встановлює перший контакт зі сторонами конфлікту, їхнім законним представником і захисником/представником;
- визначає інших учасників, з якими доцільно провести індивідуальні зустрічі та, за необхідності, залучає їх за згодою сторін до медіації;
- узгоджує порядок взаємодії з комедіатором під час підготовчих заходів і медіації (у випадку, якщо для проведення медіації між сторонами залучено двох медіаторів);
- проводить індивідуальні зустрічі зі сторонами та іншими учасниками (законним представником, захисником/представником тощо);
- визначає строки, місце та формат проведення медіації;
- здійснює підготовку договору про проведення медіації;
- здійснює інші узгоджені зі сторонами необхідні підготовчі заходи.

⁸⁰ Basic principles on the use of restorative justice programmes in criminal matters: ECOSOC Resolution 2002/12. URL: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2002/resolution%202002-12.pdf>

Медіатор здійснює перший контакт та проводить першу індивідуальну зустріч з особою, яка вчинила правопорушення, з метою запобігання:

- вторинної віктимізації та ретравматизації потерпілого;
- збільшення рівня негативного ставлення до правопорушника;
- ескалації конфлікту;
- погіршення становища особи, яка вчинила правопорушення.

Інший порядок може мати місце у кримінально-правових конфліктах, пов'язаних із домашнім насильством, де ініціатива щодо участі у відновному правосудді повинна виходити від потерпілої сторони.

Основною метою **першого контакту** зі сторонами є отримання їхньої згоди на індивідуальні зустрічі з медіатором, узгодження їхньої дати та часу, а також формування засад довіри до медіатора.

Під час такого контакту медіатор інформує сторони та їхніх законних представників:

- про себе, ким він уповноважений на здійснення контакту зі сторонами та про підставу його залучення для проведення медіації;
- про відновне правосуддя та медіацію (принципи, роль (обов'язки) медіатора, правила (порядок та методику) проведення медіації, її правові наслідки);
- про мету та формат проведення індивідуальних зустрічей зі сторонами як підготовчих заходів до медіації;
- узгоджує контакт із захисником/представником сторони;
- інформує про можливість та доцільність отримання соціально-психологічної характеристики неповнолітнього, який вчинив правопорушення;
- про участь комедіатора в індивідуальних зустрічах та процедурі медіації за наявності підстав для комедіації;
- уточнює, чи зрозумілою є надана інформація, та відповідає на запитання;
- узгоджує час, дату та місце проведення індивідуальної зустрічі з медіатором (медіаторами).

У випадку, якщо стороною конфлікту є неповнолітній, медіатор спершу телефонує законному представнику для того, щоб:

- отримати згоду на контакт із неповнолітнім та на проведення з ним індивідуальної зустрічі за участі законного представника або проведення окремої індивідуальної зустрічі;
- інформувати про можливість і доцільність отримання соціально-психологічної характеристики неповнолітнього, який вчинив правопорушення;
- інформувати про доцільність проведення з ним індивідуальної зустрічі.

Як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їхньої відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки та піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний.

Важливо розглядати участь законних представників не лише через призму законодавчої вимоги щодо згоди законного представника на участь неповнолітнього у медіації та згоди на укладання угоди за результатами медіації, а розуміти важливість їхньої ролі у формуванні та підтриманні мотивації неповнолітнього брати участь у

медіації, підтримці в процедурі, виборі заходів ресоціалізації та підтримці намірів неповнолітнього у її подальшій реалізації.

Законний представник бере участь у підготовчих заходах до медіації, а також за згодою сторін медіації бере участь у процедурі.

Під час індивідуальної зустрічі зі сторонами медіатор:

- надає інформацію про сутність та принципи процедури медіації, ознайомлює з правилами (порядком та методикою) проведення медіації;
- інформує про сутність та принципи відновного правосуддя, роз'яснює, що участь у медіації не гарантує пом'якшення покарання чи звільнення від кримінальної відповідальності;
- інформує сторони про їхні права та обов'язки, наслідки укладання договору про проведення медіації та угоди за результатами медіації;
- роз'яснює, що участь сторони в медіації не може вважатися визнанням такою стороною вини, позовних вимог або відмовою від позовних вимог;
- налагоджує довірливі відносини зі сторонами через окреслення своєї ролі та завдань у процедурі, за бажанням сторін надає для ознайомлення документи, що підтверджують його професійну підготовку, інформує про свій досвід;
- виявляє інтереси та потреби сторін, допомагає їм сформулювати їх та визначити, яким чином вони можуть бути задоволені в медіації;
- допомагає особі, яка вчинила правопорушення, усвідомити наслідки вчиненого, та визначає її готовність взяти на себе відповідальність за свої дії та брати безпосередню участь у відшкодуванні завданої шкоди;
- допомагає потерпілому усвідомити та побачити можливості задоволення його потреб в медіації;
- визначає, чи є доцільним проведення медіації (медіабельність);
- надає для ознайомлення договір про проведення медіації, кодекс професійної етики, якого медіатор дотримується в своїй діяльності;
- готує сторони до спільної зустрічі, обговорюючи, як відбуватиметься спільна зустріч, які питання на ній обговорюватимуться, чи є щось, що необхідно врахувати медіатору при проведенні спільної зустрічі;
- з'ясовує, чи є побоювання сторін щодо їхньої безпеки та комфорту під час спільної зустрічі, чи потребують вони підтримки інших осіб та в чому вона для них полягає;
- роз'яснює можливість і порядок залучення або отримання консультацій у психолога, представника органу пробації, інших учасників, які можуть надавати підтримку сторонам, консультативну та методичну допомогу під час визначення та обговорення заходів ресоціалізації.

У разі, якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (не бере участі у підготовчих заходах до медіації та процедурі медіації, якщо його відсутність перешкоджає неповнолітньому укласти угоду за результатами медіації), медіатор, керуючись принципом Конвенції про права дитини про якнайкраще забезпечення інтересів дитини, рекомендує захиснику/представнику звернутися до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, залежно від того, на якому етапі провадження перебуває справа, з клопотанням про заміну законного представника.

Під час індивідуальних зустрічей важливо, щоб медіатор сприяв саморефлексії сторін кримінально-правового конфлікту щодо події та її наслідків, особи потерпілого/правопорушника, власних емоцій та потреб. Це сприятиме формуванню мотивації сторін до участі в процедурі, змістовній якості медіації для сторін та роботі з їхніми очікуваннями.

Під час індивідуальної зустрічі з законним представником медіатор:

- надає інформацію про сутність та принципи процедури медіації, правові наслідки медіації;
- інформує про мету та завдання відновного правосуддя, роз'яснює, що участь у медіації не гарантує пом'якшення покарання або звільнення від кримінальної відповідальності для особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- роз'яснює, що участь сторони в медіації не може вважатися визнанням такою стороною вини, позовних вимог або відмовою від позовних вимог;
- налагоджує довірливі відносини через окреслення своєї ролі та завдань в процедурі, за бажання сторони (сторін) надає для ознайомлення документи, що підтверджують його професійну підготовку;
- виявляє інтереси та потреби законного представника в цьому конфлікті, допомагає сформулювати їх та визначити, яким чином вони можуть бути задоволені у зв'язку з проведенням медіації чи безпосередньо в процедурі;
- окреслює важливість участі законного представника в медіації для підтримки неповнолітнього, сприяння у формуванні взаємоприйнятного для сторін рішення, визначення додаткових заходів ресоціалізації та фіксації домовленостей;
- інформує про користь отримання соціально-психологічної характеристики неповнолітнього і яким чином вона може сприяти налагодженню контакту з неповнолітнім, вибору додаткових заходів ресоціалізації та ефективності процедури;
- готує законного представника до участі в процедурі, обговорюючи, як вона відбуватиметься, які питання на ній обговорюватимуться, чи є щось, що необхідно врахувати медіатору при проведенні медіації;
- з'ясовує, чи є побоювання сторони (сторін) щодо її (їхньої) безпеки та комфорту під час медіації;
- роз'яснює можливість і порядок залучення або отримання консультацій у психолога, представника органу пробації, інших учасників, які можуть надавати підтримку сторонам, консультативну та методичну допомогу під час визначення та обговорення заходів ресоціалізації.

Медіатор може узгоджувати зі сторонами, їхніми законними представниками інші заходи, які, на його думку, зокрема за пропозицією сторін, їхніх законних представників, захисника/представника, є корисними та доцільними для ефективної організації та проведення медіації.

Для реалізації цілей відновного правосуддя особлива увага приділяється безпеці процесу. Перш ніж справу передавати на медіацію, слід зважити чинники, через які сторони можуть опинитися в очевидно нерівному становищі, зокрема їхній вік, ступінь зрілості чи розумові здібності (п. 15 Рекомендації N R (99) 19).

Медіація вимагає вільної та свідомої згоди як потерпілих, так і правопорушників, і ніколи не має застосовуватися в разі наявності ризику того, що медіація поставить одну зі сторін у невідгдане становище.

Треба належним чином враховувати не лише потенційні переваги, а й потенційні ризики медіації для обох сторін, зокрема для потерпілого (Керівні принципи № 13).

Мета **оцінки ризиків** полягає в тому, щоб:

- визначити ймовірні ризики та можливість ними управляти;
- визначити медіабельність;
- обрати методику проведення медіації.

Під час індивідуального оцінювання необхідно, зокрема враховувати:

(a) особисті характеристики потерпілого;

(b) вид та характер злочину;

(c) обставини вчинення злочину.

Під час індивідуального оцінювання особливу увагу слід приділяти:

- потерпілим, яким через тяжкість вчиненого злочину було заподіяно значної шкоди;
- потерпілим від злочинів, вчинених на підставі ненависті або з дискримінаційним мотивом, що може бути, зокрема зумовлено їхніми особистісними характеристиками;
- потерпілим, чиї стосунки або залежність від злочинця роблять їх особливо вразливими.

У зв'язку з цим необхідно належним чином розглянути випадки, які стосуються потерпілих від тероризму, організованої злочинності, торгівлі людьми, гендерного насильства, насильства в сім'ї, сексуального насильства, експлуатації чи ненависті, а також потерпілих з обмеженими можливостями. Діти-потерпілі мають особливу потребу в захисті через їхню схильність до вторинної та повторної віктимізації, залякування та помсти (Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2012/29/EU про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину).

До факторів, які можуть бути важливими для оцінки ризиків, належать:

- комунікативні навички учасників;
- емоційний стан учасників;
- вік та ступінь психологічної зрілості;
- рівень володіння українською мовою;
- стан здоров'я, зокрема будь-які проблеми з психічним здоров'ям;
- попередня історія правопорушень будь-кого з учасників;
- зловживання психоактивними речовинами будь-кого з учасників;
- владні або взаємозалежні відносини між учасниками;
- попередня історія взаємин між учасниками;
- ступінь дисбалансу сил;
- очікування учасників від медіації;
- ставлення до процедури законного представника;
- відсутність правової інформації та консультацій в однієї зі сторін;
- особливості кримінально-правового конфлікту або заподіяної шкоди, які можуть вплинути на відновний процес або на будь-кого з його учасників, наприклад, насильницький характер правопорушення;

- короткі строки для проведення процедури, наприклад, у разі проступку;
- спосіб та місце проведення медіації;
- інтелектуальний рівень сторін тощо⁸¹.

Цей перелік не є вичерпним та може формуватися медіатором залежно від особливостей кримінально-правового конфлікту.

Важливо пам'ятати, що робота з ризиками – це частина процедури, проте так само необхідно зважати, чи не є той чи інший ризик критичним, тобто, чи дозволяє реалізувати принципи медіації та відновного правосуддя.

Ризики слід оцінювати з точки зору ймовірності, щоб зважити, як ними можна управляти та знизити їхню ймовірність.

Оцінюючи ризик з погляду ймовірності, ми можемо краще зрозуміти, наскільки він є серйозним, і вжити відповідних заходів для його мінімізації. Наприклад, замість того, щоб просто сказати, що існує «можливість» вторинної віктимізації під час медіації, ми можемо оцінити ймовірність цього, враховуючи історію насильства, тип стосунків між сторонами та інші фактори. Це дозволить нам розробити ефективніші стратегії управління ризиками.

Оцінка ризиків відбувається впродовж усієї процедури медіації.

Медіабельність у кримінально-правових конфліктах передбачає наступні критерії.

Щодо сторін:

- психологічний критерій: відсутність тиску та погроз з боку учасника(-ів) конфлікту. Учасники конфлікту психологічно почуватимуться в безпеці впродовж усього процесу медіації, будуть здатними самостійно приймати та виконувати рішення;
- відсутність критичного дисбалансу сил учасників конфлікту. Критичним є дисбаланс сил, за якого не можуть бути забезпечені принципи медіації та відновного правосуддя.

Такі фактори, як характер та важкість вчиненого злочину, ступінь завданої травми, заподіяння потерпілому повторної шкоди фізичного, сексуального або психологічного характеру, дисбаланс сил потерпілого та злочинця, а також вік, ступінь зрілості або інтелектуальні здібності потерпілого, які можуть обмежити або зменшити здатність потерпілого ухвалити свідоме рішення, чи можуть завадити отриманню позитивного результату для потерпілого, повинні братися до уваги під час передання справи для надання послуг відновного правосуддя та здійснення процесу відновного правосуддя (Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2012/29/EU про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину).

Держави-члени повинні передбачити заходи безпеки для потерпілого для убезпечення від вторинної та повторної віктимізації, залякування та помсти, які застосовуються під час надання будь-яких послуг відновного правосуддя.

Такі заходи повинні гарантувати, що потерпілі, які вирішили брати участь у процесах відновного правосуддя, мають можливість користуватися безпечними і компетентними послугами відновного правосуддя з дотриманням принаймні таких умов:

⁸¹ Складено на основі RJS Practitioner Handbook, 2016. Restorative Justice Council (RJC) (Great Britain). P. 17-18. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/13Ftro4X8zWTlgTKXUoO14KlpM0vMHlpx>

(а) послуги відновного правосуддя застосовуються лише за умови, що це відповідає інтересам потерпілого та міркуванням безпеки, а також у разі наявності добровільної інформованої згоди потерпілого, яка може бути у будь-який час відкликана;

(b) перш ніж дати згоду на участь у процесі відновного правосуддя, потерпілий отримує повну та об'єктивну інформацію про такий процес та можливі наслідки, а також інформацію про процедури нагляду виконання будь-якої угоди;

(с) злочинець визнав основні обставини справи;

(d) будь-яка угода укладається добровільно та може бути взята до уваги в подальших кримінальних провадженнях;

е) переговори в процесі відновного правосуддя, які не проводяться публічно, носять конфіденційний характер та не підлягають подальшому розголошенню без згоди сторін або відповідно до національного права внаслідок публічного інтересу⁸².

Щодо підходу відновного правосуддя:

- відправною точкою для медіації має слугувати визнання обома сторонами основних обставин справи (п. 14 Рекомендація N R (99) 19);
- готовність особи, яка вчинила правопорушення, брати на себе відповідальність та вдаватися до активних дій для усунення наслідків скоєного;
- готовність сторін брати активну участь у процедурі медіації;
- відповідність мотивації сторін до участі у процедурі принципам відновного правосуддя.

Щодо медіатора:

- компетентність і досвід медіатора дозволяють йому вести справу, не існує інших особистих обставин, конфлікту інтересів, особистих травмуючих тригерів.
- Щодо процедури:
- можливість зв'язку з медіатором: медіація потребує можливості забезпечення контакту між медіатором та усіма сторонами конфлікту.

Щодо предмета спору:

- відсутня пряма заборона в законодавстві щодо проведення медіації чи відновного правосуддя щодо такої категорії справ. Обмеження щодо можливості застосування медіації як форми відновного правосуддя в окремих категоріях справ може встановлюватися також на рівні відповідних програм відновного правосуддя.

Окремо слід зупинитися на питанні про доцільність використання процедури медіації у кримінально-правових конфліктах, пов'язаних з домашнім насильством.

У психологічній та юридичній літературі донедавна повністю переважала думка, згідно з якою у справах, класифікованих як гендерно зумовлене насильство, і, зокрема у справах про домашнє насильство (яке також називають насильством у сім'ї або в інтимних стосунках), слід виключати звернення до процедури примирення та медіації. Наприклад, Г. Г. Ірвін та М. Бенджамін стверджували, що «насильство

⁸² Директива 2012/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA. Стаття 12. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%94%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-2012-92.pdf>

такого роду та процедура медіації самі по собі суперечать одне одному»⁸³.

Насильство – це фактично показник дисфункції певного характеру, оскільки воно свідчить про нерівність між подружжям або партнерами з точки зору влади, контролю та прийняття рішень. З іншого боку, медіація є законною лише за наявності відносного балансу сил між сторонами. Є побоювання, що в разі значного дисбалансу навіть досвідчений медіатор не зможе запобігти укладанню неприйнятної для жертви насильства домовленості. Також підкреслювалося, що під час медіації рішення сторін зосереджуються на майбутньому та сьогоденні, що може створити враження зменшення випадків домашнього насильства в минулому й недостатньо свідчити про злочинну та вкрай небезпечну соціальну шкоду таких дій. Також стверджувалося, що, навіть якщо дозволити застосування процедури примирення та медіації у справах про домашнє насильство, ця процедура нечасто застосовуватиметься на практиці. Адже значний дисбаланс влади між сторонами, що є найхарактернішою рисою гендерно зумовленого насильства, загалом послаблює здатність жертви до перемовин і зумовлює небажання сильнішої сторони враховувати інтереси слабшої сторони та посилює спроби нав'язати будь-яке рішення силою. Процедура медіації передбачає, що сторони здатні без тиску й усвідомлено взяти участь у перемовинах, можуть раціонально проаналізувати потреби, як свої власні, так і іншої сторони конфлікту. Зазвичай у справах про домашнє насильство так не відбувається. У разі насильницьких взаємин завжди існує реальна загроза того, що жертва погодилася на примирення внаслідок тиску з боку кривдника або через страх ескалації насильства з його боку. До того ж особа, яка зазнала насильства стосовно себе як слабша сторона, піддаючись тиску з боку сильнішого супротивника, може бути надмірно поступливою або не готовою відстоювати свою позицію. Також завжди існують сумніви в тому, що кривдник дійсно щиро готовий співпрацювати та йти на умови врегулювання, які задовольнили б також й іншу сторону, тим паче, що самий процес медіації та примирення може сприйматися ним як загроза наявному балансу сил та структурі влади в сім'ї. Справедливо зазначається, що для жертви, яка часто повідомляє про злочин лише по тому, як довгий час зазнавала насильства, і лише тоді, коли це вже стало для неї нестерпним, передача справи на медіацію та примирення може означати прояв ігнорування правоохоронною чи судовою системою її страждань і залишення її без сторонньої допомоги, що призводить до її вторинної віктимізації. Водночас це може зміцнити віру кривдника в його безкарності, у тому, що його поведінка є допустимою в суспільстві, тому що система правосуддя припиняє розгляд його справи, а це, своєю чергою, створює загрозу подальшого насильства.

Агата Гойська та Віолетта Гурін привертають увагу до особливих ризиків для фізичної безпеки жертв, які зазнали ескалації насильства після початку процедури медіації та примирення⁸⁴. У перші роки дії закону 2005 року, коли жертви домашнього насильства, побоюючись за власну безпеку, переважно були змушені шукати безпечного притулку (наприклад, у спеціальному притулку для жінок з дітьми, адреса якого трималася в таємниці), передача справи на медіацію значно підвищувала ризик того, що кривдник зможе встановити їхнє місцезнаходження. Також відзначається серйозний ризик того, що, коли кривдник сам просить передати справу на медіацію, він робить це винятково з кон'юнктурних міркувань: він зацікавлений у поліпшенні свого процесуального становища, а після досягнення

⁸³ Benjamin M., Irving H. H. Family Mediation: Contemporary Issues. First Edition. SAGE Publications, Inc. 488 p.

⁸⁴ Gójska, A., Huryn, V., Mediacje w rozwiązywaniu konfliktów rodzinnych, Warszawa, 2007.

мети він не має наміру змінювати своєї поведінки й, зокрема виконувати положення мирової угоди. Міркування проти застосування медіації у справах про домашнє насильство посилюються певними ситуаційними механізмами. У зв'язку з цим підкреслюється, що загальними протипоказаннями для медіації повинні бути загальні проблеми в сім'ях, у яких відбувається насильство, зумовлене факторами психічного здоров'я будь-якої зі сторін, алкогольної чи наркотичної залежності, патологічних ревностей, надмірних претензій тощо. Участь медіатора, особливо того, хто недостатньо підготовлений до роботи з насильством у сім'ї, може лише посилити зазначені ризики.

Думка про те, що медіація у справах про насильство стосовно жінок має бути неприйнятною, чітко викладена у Посібнику Організації Об'єднаних Націй щодо законодавства про боротьбу з насильством стосовно жінок⁸⁵. Автори посібника рекомендують заборонити використання медіації у таких справах. Використання цієї процедури в таких умовах часто передбачає відсутність судового перегляду та ґрунтується на припущенні, що сторони мають рівні можливості для ведення перемовин. Це також може передбачати, що жертва є співучасником насильства, і призвести до того, що кривдник уникне відповідальності або істотно применшить її. Водночас відзначалося, що дедалі більше країн забороняють медіацію в таких справах, наводячи приклад Закону Іспанії про комплексні заходи захисту у справах про гендерно зумовлене насильство (ст. 87b(5) Органічного закону 6/1985).

Втім застосування медіації у справах про домашнє насильство має також і своїх прихильників. Прикладом тому є позиція Європейського форуму з питань відновного правосуддя, що застосування медіації, відповідно до принципів відновного правосуддя, призводить до розширення прав і можливостей жертви та притягнення кривдника до відповідальності за вчинені ним злочини, а також до зниження ризику рецидивної злочинності⁸⁶.

Аналіз практики

Медіатор не завжди володіє інформацією про насильство, яке відбувається між сторонами. Він може помітити його симптоми під час зустрічі. Медіатор щоразу вирішує, чи варто продовжувати захід. Процедура примирення та медіації може сприяти терапевтичному процесу в стосунках між сторонами. З іншого боку, вона також може посилити стрес і поглибити травму жертви та зміцнити позиції кривдника. Медіатор часто не володіє психологічними (терапевтичними) компетенціями, необхідними для того, щоб впоратися з механізмами насильства. На практиці більшість медіаторів відмовляється від застосування медіації, коли бачать насильство у взаєминах між сторонами, і пропонують використовувати інші форми допомоги. Іноді медіація закінчується взаємною згодою про те, що сторонам на користь піде терапія.

⁸⁵ Handbook for Legislation on Violence against Women/ UN, Department of Economic and Social Affairs Division for the Advancement of Women. New York : United Nations, 2010. 68 p. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/handbook/Handbook%20for%20legislation%20on%20violence%20against%20women.pdf>

⁸⁶ How to guarantee high safeguards for victims that want to access restorative justice services: inclusion of restorative justice in the European Commission proposed directive on combating violence against women and domestic violence (VAW)/ European Forum for Restorative Justice1 Gender Based Violence Working Group2. URL: https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2022-06/EFJR_position_paper_to_VAW_proposed_directive.pdf

Стандарти практики, які прийняті організацією «Рада відновного правосуддя» (Велика Британія), пропонують визначення «чутливого» та/або «складного» випадку.

«Чутливий випадок» визначається як будь-який випадок, що включає:

- фактичне застосування чи погрози серйозного насильства чи сексуального насильства;
- вразливих учасників (наприклад, вразливих через фізичну інвалідність, вік або психічні розлади);
- домашнє насильство;
- ризик повторного заподіяння шкоди.

«Складний випадок» визначається як будь-який випадок, що включає:

- шкоду, завдану впродовж значного періоду часу (понад три роки);
- більше трьох правопорушників і/або більше трьох потерпілих;
- вразливих учасників (наприклад, вразливих через фізичну інвалідність, вік або психічні розлади);
- ризик повторного заподіяння шкоди або намір завдати подальшої шкоди⁸⁷.

Відповідно до зазначених стандартів, немає заборони щодо проведення медіації у таких категоріях справ, проте встановлюються вимоги до медіаторів, які можуть її проводити, обов'язковість супервізії та пропонуються додаткові методики проведення процедури (човникова медіація (окремі зустрічі, листування, обмін аудіо- чи відеоповідомленнями).

Таким чином, така класифікація є корисною, щоб звернути увагу медіаторів на оцінку ризиків і здатність управляти ними, оцінку власної компетентності для роботи у таких справах, визначення методики проведення процедури.

Важливо пам'ятати, що оцінка медіабельності здійснюється не лише під час підготовки до медіації, а й під час всієї процедури.

Критерії медіабельності повинні оцінюватись у сукупності із оцінкою ризиків процедури, які визначаються медіатором під час підготовки та проведення процедури.

Якщо за результатом проведення підготовчих заходів сторони ухвалили рішення брати участь у медіації, кримінально-правовий конфлікт визначений медіабельним, сторони, законний представник неповнолітнього та медіатор підписують договір про проведення медіації. Договір може бути підписаний після узгодження його змісту сторонами та законним представником неповнолітнього під час підготовки до медіації або на першій зустрічі. У випадку, якщо медіація проводиться онлайн, підписання договору може відбуватися шляхом обміну примірниками договору, шляхом надсилання поштою або ж шляхом накладання електронних цифрових підписів.

⁸⁷ RJS Practitioner Handbook, 2016. Restorative Justice Council (RJC) (Great Britain). P. 17. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/13Ftro4X8zWTlgTKXUoOI4KlpM0vMHlpX>

4.2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ МЕДІАЦІЇ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У медіації між потерпілими та особою, яка вчинила правопорушення, сторони не є «учасниками спору». Зазвичай один із них вчинив правопорушення і визнає це, тоді як інший є потерпілим, тому питання вини чи невинуватості не є предметом медіації. Також не очікується, що потерпілий йтиме на компроміс, вимагатиме менше, ніж заподіяна шкода, або ж, навпаки, переходитиме у позиційні переговори. Так само, як і особа, яка заподіяла шкоду, не намагатиметься «збити ціну» та уникнути покарання. Медіація у відновному правосудді передусім орієнтована на діалог з фокусом на потерпілого, відповідальність особи, яка вчинила правопорушення, усунення наслідків правопорушення та попередження повторного вчинення правопорушень. Медіація між потерпілим і особою, яка вчинила правопорушення, в більшості випадків завершується підписанням угоди за результатами медіації. Однак ця угода є вторинною порівняно з важливістю налагодження діалогу між сторонами та реалізації процедури за принципами відновного правосуддя. Діалог задовольняє цілий комплекс потреб сторін (бути почутим, отримати визнання несправедливості, яка відбулась, отримати відповіді на запитання, отримати вибачення, відновити почуття безпеки тощо), має наслідком реінтеграцію сторін та ресоціалізацію особи, яка вчинила правопорушення.

Процедуру медіації між потерпілим і правопорушником умовно поділяють на наступні етапи.

Підготовка до зустрічі та знайомство

Перша частина передбачає організацію безпечного та комфортного простору для проведення зустрічі, включає знайомство учасників і вступне слово медіатора.

Досягнення взаєморозуміння сторін з приводу ситуації правопорушення

Ключовим моментом другої частини зустрічі є визнання несправедливості події, що сталася, та досягнення згоди сторін щодо шляхів вирішення ситуації.

Ця частина включає розповіді сторін про подію, вплив правопорушення на їхнє життя, проблеми та переживання, з якими вони стикнулися внаслідок цього правопорушення. Учасники можуть поставити одне одному запитання.

Крім того, правопорушник має можливість підтвердити своє каяття проханням про вибачення та виявленням співчуття до потерпілого, усвідомити й пояснити свою поведінку, продемонструвати готовність відповідати за свої дії.

Вироблення учасниками стратегії виходу з даної ситуації та шляхів попередження її повторення в майбутньому

Остання частина зустрічі включає обговорення завданих моральних і матеріальних збитків, шляхів їхньої компенсації та підписання угоди.

Спочатку потерпілий інформує про шкоду, пов'язану зі скоєним правопорушенням. Далі потерпілий та правопорушник разом обговорюють, що саме буде компенсовано та в який спосіб. Важливо, щоб сторони формували умови угоди самостійно, за мінімальної участі медіатора.

Водночас медіатор допомагає сторонам перевірити досягнуті домовленості на реалістичність та виконуваність.

У медіатора повинно бути достатньо часу та ресурсів для того, щоб провести підготовчі заходи та медіацію (Рекомендація N R 2018 (8)).

Для проведення медіації рекомендуються очні спільні зустрічі медіатора зі сторонами медіації, оскільки саме тоді, коли сторони мають можливість бачити та чути одна одну, трансформація та проживання травматичного досвіду правопорушення, реалізація принципів відновного правосуддя відбуваються глибинно та динамічно.

Медіатор несе відповідальність за забезпечення безпеки та створення сприятливої атмосфери. Медіатор має розуміти вразливість сторін (Рекомендація N R (99) 19).

У випадках, коли потерпілі опиняються в особливо вразливому становищі, їх також належить інформувати про можливість проведення медіації за відсутності безпосереднього контакту жертви з кривдником (Керівні принципи № 13).

Так, проведення медіації також може відбуватись у форматі індивідуальних зустрічей (човникова медіація). Човникова медіація може бути особливо ефективною в чутливих і складних випадках.

Човникова медіація може бути організована таким чином, що сторони перебувають у процедурі одночасно і медіатор переходить з приміщення у приміщення або ж зустрічі відбуваються в різний час.

Медіатор повинен переконатися, що інформація, отримана від сторін під час медіації, є чіткою, а також, що сторона дає згоду на її передачу іншому. Обов'язковою є згода на обмін кожною окремою частиною інформації.

Медіатор повинен залишатися нейтральним впродовж усього процесу та переконатися, що він не суттєво змінює повідомлення за допомогою перифразу або спроб уточнити його. Відтак медіатор повинен забезпечити ведення точних і повних записів домовленостей з учасниками, включаючи записи будь-яких ухвалених рішень і домовленостей.

Передача інформації від потерпілого до особи, яка вчинила правопорушення, під час човникової медіації може відбуватися в усному порядку або завдяки обміну листами, аудіо- чи відеоматеріалами. Така практика проведення процедури може мати місце для потерпілого, який бажає передати свої думки підозрюваному, обвинуваченому; аналогічна практика може застосовуватися і для підозрюваного, обвинуваченого, який може заздалегідь підготувати та опрацювати частину діалогу, в якому знайти слова вибачення, каяття тощо. Проте важливо, щоб медіатор обговорив із потерпілим ризики вторинної віктимізації у такій комунікації, доцільність попереднього ознайомлення медіатора із такими матеріалами, умови конфіденційності та нерозповсюдження таких матеріалів. Медіатор може допомогти спланувати, як написати лист, спираючись на принципи відновного правосуддя, та звертає увагу на те, що його зміст має відображати власні погляди, враховуючи здатність особи, відповідальної за написання листа, висловлювати свої думки та позиції на папері та можливу необхідність підтримки, а також необхідність того, щоб лист був написаний щиро та з повагою.

Важливо, що листи чи будь-які інші способи непрямої комунікації можуть мати місце, якщо потерпілий дав на них свою згоду⁸⁸.

⁸⁸ RJS Practitioner Handbook, 2016. Restorative Justice Council (RJC) (Great Britain). P. 17. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/13Ftro4X8zWTlgTKXUoOI4KlpM0vMHlpX>

Оцінюючи доцільність письмового спілкування, медіатор повинен враховувати:

- рівень грамотності учасників та можливу потребу в підтримці;
- необхідність відповідності листів потребам учасників;
- необхідність керувати очікуваннями щодо змісту та стилю листа;
- необхідність врахування, щоб листи були одночасно щирими та написаними з повагою;
- необхідність оцінити ризики, пов'язані з прихованими повідомленнями в листах, такими як погрози.
- Під час залучення учасників до письмового спілкування як непрямого відновного процесу, медіатори мають виконати такі кроки:
- підтвердити, що отримувач бажає отримати листа;
- надати авторові листа чітку інформацію про те, як лист буде передано або зачитано отримувачу;
- попередити автора листа, що його лист буде прочитано та оцінено стосовно ризиків;
- запитати автора листа, якої відповіді він/вона очікує;
- переконатися, що лист написаний мовою, яку зрозуміє отримувач;
- перевірити лист на наявність ознак ризику заподіяння подальшої шкоди. Медіатори не повинні передавати листа жодному з учасників у закритому конверті, не прочитавши та не оцінивши його змісту стосовно ризиків;
- уникати складання чи пропонувати зміст листа будь-якому з авторів⁸⁹.

Медіатор повинен постійно оцінювати, коли та чи варто завершувати човникову медіацію та доцільно переходити до особистої зустрічі.

Медіатору необхідно брати до уваги та інформувати сторони про ризики, які можуть виникнути під час човникової медіації, зокрема про негативний вплив на реалізацію цілей та завдань відновного підходу через неправильне трактування сторонами інформації, яку медіатор передаватиме, збільшення тривалості процедури, складнощі при погодженні умов угоди за результатами медіації, та, відповідно, їхнього виконання.

Медіатор може проводити медіацію також у змішаному форматі (спільні зустрічі та човникова медіація) з урахуванням інтересів сторін та ефективності процедури.

Як індивідуальні, так і спільні зустрічі медіатора зі сторонами медіації можуть проводитися в онлайн форматі або в особистих зустрічах. Якщо учасники обирають спілкування онлайн, медіатору слід приділити особливу увагу підготовці до процедури в частині забезпечення належної якості відеоконференції та забезпечення дотримання принципу конфіденційності.

Відкриття медіації

Медіація розпочинається вступним словом медіатора, в якому він окреслює сторонам мету зустрічі, принципи медіації та відновного правосуддя, свою роль і роль сторін, інших учасників у процедурі, налаштовує учасників на конструктивну комунікацію.

⁸⁹ Best Practise Standards for Restorative Justice Facilitators, Victorian Association for Restorative Justice (Australia), 2009. P. 33-34//. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/13Ftro4X8zWTlgTKXUoOI4KlpM0vMHlpx>

Вступне слово має бути чітким і коротким, оскільки сторони перебувають у напрузі і їм може бути важко сприймати довгий вступ. Потрібно пам'ятати, що вступне слово – це можливість задати тон зустрічі, медіатор може транслювати сторонам спокій, емпатію, відкритість, налаштування на роботу. У вступному слові доцільно підкреслити цінність рішення сторін брати участь у медіації. Медіатор визначає також мету зустрічі та коротко описує, як відбуватиметься процедура як із організаційної точки зору (тривалість, перерви, можливість кокусів, нотатки тощо), так і зі змістовної (кожна сторона матиме можливість висловитися, поставити запитання, обговорити шляхи усунення наслідків і, у випадку досягнення порозуміння, укласти угоду за результатами медіації).

Якщо договір про проведення медіації не був підписаний перед зустріччю, медіатор переконується, що сторони ознайомилися з договором, правильно розуміють його положення, та підписує його разом зі сторонами.

На цьому етапі медіатор узгоджує зі сторонами правила, за якими відбуватиметься зустріч. Так, важливо нагадати сторонам принципи, які роблять процес відновним, домовитися про правила спілкування.

Правила поведінки та спілкування – це чіткий набір очікувань щодо поведінки та способу спілкування всіх учасників медіації. Вони можуть передбачати такі умови:

- ставитися з повагою до всіх учасників, незалежно від їхньої ролі у ситуації;
- уважно слухати інших і намагатися зрозуміти їхню думку;
- бути чесним щодо своїх почуттів і переживань;
- не перебивати інших, коли вони говорять тощо.

Правила встановлюються для того, щоб створити безпечне середовище та сприяти ефективності процедури.

Дотримання правил поведінки сприяє побудові довіри сторін до процедури та одне до одного, заохочує відкрите та чесне спілкування, сприяє порозумінню та деескалації конфлікту.

Якщо правила порушуються, медіатор повинен ввічливо вказати на це порушення, нагадати про правила і попросити їх дотримуватися. Залежно від серйозності порушення, медіатор може зробити перерву або навіть припинити процедуру.

Під час зустрічі медіатор може вести нотатки, і ці нотатки мають бути знищені після зустрічі, за винятком тих, які необхідні для перевірки та фіксації домовленостей.

Робота з інтересами. На цьому етапі кожна сторона розповідає про те, що трапилось і як ця подія вплинула на неї.

Відправною точкою для початку відновного правосуддя, за загальним правилом, має служити визнання сторонами основних фактів справи.

Медіатор забезпечує можливість кожній стороні висловитися, при цьому, застосовуючи техніки активного слухання, переконується, що сторони чують і правильно розуміють одна одну.

Потерпілий може поставити правопорушнику запитання, які для нього є важливими, розповісти про своє ставлення до того, що трапилось, та якої шкоди йому було завдано.

Особа, яка вчинила правопорушення, має можливість розповісти, що призвело до того, що трапилось, вибачитися та зробити пропозицію щодо відшкодування шкоди, засвідчити намір не допустити вчинення правопорушень у майбутньому.

Вибачення може бути трансформуючим або ескалюючим. Ескалюючим може бути вибачення, якщо особа не демонструє розуміння, за що саме вона вибачається, або ж робить це у спосіб, який не демонструє каяття за скоєне (формально, невідповідним тоном тощо). Таке вибачення може бути травмуючим для потерпілого, вести до ескалації конфлікту. Трансформуюче вибачення передбачає щирий жаль та розуміння, за що саме особа просить вибачення. Вибачення повинні підкреслювати прийняття відповідальності особи, яка вчинила правопорушення, за свої дії.

Обговорення того, що трапилось, може бути складним для сторін, проте саме воно має терапевтичний ефект, допомагає знизити рівень ескалації конфлікту, створити простір для емпатії та щирого вибачення.

Медіатору не слід пропонувати особі, яка вчинила правопорушення, просити вибачення, а потерпілому прийняти вибачення. Вибачення під тиском або з необхідності не є корисним для будь-якої зі сторін. Якщо потерпілий висловлює бажання почути вибачення, медіатор може запропонувати правопорушнику обміркувати прохання перед тим, як відповісти, щоб переконатися, що сказане є щирим. Якщо потерпілий поділився своїм баченням ситуації та почуттями, а правопорушник не відповідає, медіатор може ввічливо поставити запитання, наприклад: «Чи є щось, що ви хотіли б сказати у відповідь?»

Важливим є розуміння сторонами відмінності між тим, що особа понесе відповідальність (покладену на неї як покарання) та бере відповідальність (приймає та визнає наслідки своїх дій і готова брати активну участь в їхньому усуненні).

Потерпілий не зобов'язаний приймати вибачення або пробачати та, відповідно, не повинен відчувати тиску з цього приводу від інших учасників.

Якщо під час зустрічі присутні законні представники або інші особи, які надають підтримку сторонам, вони також можуть розповісти, яким чином конфлікт вплинув на них.

Потреби та інтереси сторін мають бути ідентифіковані та задоволені збалансованим, справедливим і заснованим на співпраці способом.

Якщо сторони обговорили все, що для них важливо, поставили запитання, які їх цікавлять, медіатор резюмує та уточнює, чи сторони готові перейти до обговорення заподіяної шкоди та способів її відшкодування.

*Трикутник задоволення (за Кристофером Муром)*⁹⁰. К. Мур визначає три типи задоволення, які ми можемо відчувати:

- матеріальне задоволення (також відоме як предметне задоволення);
- психологічне задоволення;
- процесуальне задоволення.

1. Психологічне – стосунки між медіатором та учасниками медіації; у цій сфері задоволення досягається завдяки точному розумінню потреб, індивідуальному підходу до клієнта та позитивному ставленню;

⁹⁰ Moore Ch. W. The mediation process: practical strategies for resolving conflict, 4th ed., Jossey Bass, 2014. P. 128.

2. Змістовне – на задоволеність учасників у цій сфері впливають надійні та певні предметні знання медіатора;

3. Процедурні – це насамперед якість і час виконання; отримання задоволення в цій сфері означає, перш за все, чіткість і зрозумілість усіх наявних процедур, легкість контакту, інформування сторін про прогрес у справі та про подальші кроки.

Напрацювання та перевірка рішень. Медіатор запитує сторони, що, на їхню думку, має бути зроблено, щоб відшкодувати завдану шкоду, усунути наслідки кримінального правопорушення та надати відчуття потерпілому, що визначені ним інтереси та потреби в усуненні наслідків правопорушення задоволені.

Якщо на цьому етапі виникають труднощі в комунікації та пошуку рішень, це свідчить про необхідність повернутися до роботи з інтересами та потребами сторін.

Домовленості, яких досягають у ході відновного процесу, мають бути визначені добровільно й містити лише обґрунтовані та адекватні (пропорційні) зобов'язання.

Під час формування домовленостей медіатору необхідно звертати увагу сторін на наступні фактори.

Можливості, здібності та ресурси людини, яка завдала шкоди. Необхідно оцінити, що саме може зробити особа, яка завдала шкоди, щоб виправити ситуацію, враховуючи її фізичні, фінансові та особисті можливості.

Доцільність та пропорційність будь-якої запропонованої діяльності щодо завданої шкоди. Домовленості повинні бути співмірними із завданою шкодою.

Рішення щодо неповнолітнього мають бути пропорційними (співмірними) до вчиненого ним діяння, враховувати особливості його особи, відповідати соціальним, медичним, освітнім потребам неповнолітнього з огляду на його вік, стать, фізичні та психологічні особливості та забезпечувати його ресоціалізацію та реабілітацію.

Домовленості повинні бути узгоджені за часом. Має бути визначено конкретний час, термін виконання домовленостей, а також, за потреби, розроблено чіткий план дій.

Домовленості повинні бути конкретними, зрозумілими та такими, які можна виконати.

Важливо переконатися, що людина, яка завдала шкоди, має необхідну підтримку для виконання домовленостей, зокрема потрібно врахувати всі практичні аспекти виконання домовленостей, наприклад, супровід неповнолітнього законним представником для виконання домовленостей тощо.

Угоди, наскільки це можливо, повинні бути засновані на власних ідеях сторін. Медіатор повинен втручатися в процес формування домовленостей лише тоді, коли сторони просять про це або коли аспекти їхніх угод явно нерівноцінні, нереалістичні або несправедливі; в такому випадку медіатор повинен пояснити підстави свого втручання (Рекомендація N R 2018 (8)).

Залежно від характеру заподіяної шкоди та необхідності застосування заходів ресоціалізації, на етапі напрацювання та перевірки рішень може бути залучений представник персоналу органу пробації, експерт, педагог, психолог, представник служби у справах дітей тощо.

Якщо стороною медіації є неповнолітня особа, вона ухвалює рішення з дотриманням вимог законодавства з урахуванням обсягу її дієздатності (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про медіацію»).

Угоди не обов'язково повинні передбачати досягнення відчутних результатів. Сторони мають право погодитися, що діалог достатньою мірою задовольнив їхні потреби та інтереси (Рекомендація N R 2018 (8)).

Практика свідчить, що медіатору слід звертати особливу увагу на те, щоб обговорення сторін щодо усунення наслідків правопорушення не будувалися на позиційних підходах, що може мати наслідком прийняття рішень сторонами з позиції «покарання», а не усвідомленої відповідальності.

Наприклад, постійне збільшення («нарощування») вимог потерпілого щодо відшкодування шкоди в зв'язку із готовністю правопорушника піти на реалізацію будь-яких способів відшкодування шкоди заради прийняття потерпілим вибачення, не відповідає принципам відновного правосуддя.

Важливо не допустити, щоб потерпілий сприймав свою участь у медіації як спосіб маніпуляції чи тиску для отримання додаткової вигоди.

Медіатору разом зі сторонами необхідно перевіряти, щоб рішення були пропорційними (співмірними) вчиненому діянню, відповідали соціальним, медичним, освітнім потребам неповнолітнього з огляду на його вік, стать, фізичні та психологічні особливості, були прийняті з дотриманням поваги до честі та гідності сторін.

Нездатність досягти згоди як такої не може бути використана проти сторін медіації у подальших кримінально-процесуальних діях.

Фахівці, які вивчають можливості медіації, також сприяють розвитку відновного правосуддя у справах за участі неповнолітніх, проводячи міжнародні наукові дослідження та навчаючи людей, які мають справу з неповнолітніми особами. Як приклад можна навести літню школу дружнього до дитини відновного правосуддя EFRY (Європейський форум з питань відновного правосуддя), організовану на факультеті права та управління Гданського університету в липні 2019 року.

Прикладом дослідження може служити великий міжнародний проєкт «Європейська модель відновного правосуддя для неповнолітніх». Дослідження проводилося громадською організацією «Міжнародний огляд ювенальної юстиції» (International juvenile justice Observatory⁹¹) з поділом на три етапи:

- перший етап полягав у зборі та аналізі інформації про практику відновного правосуддя у 28 державах-членах Європейського Союзу та у виборі найефективніших із них;
- другий передбачав розробку публікації, яка представляє європейську модель відновного правосуддя у справах за участі неповнолітніх;
- третій мав результатом видання путівника з практичними вказівками щодо того, як створювати й розвивати програми відновного правосуддя в різних сферах суспільного життя та силами різних організацій. Усі три публікації доступні онлайн⁹².

⁹¹ International Juvenile Justice Observatory (IJJO). URL: <https://www.oijj.org/>

⁹² Dünkel F., Horsfield P., Păroșanu A. European research on restorative juvenile justice. Volume I. Research and Selection of the Most Effective Juvenile Restorative Justice Practices in Europe: Snapshots from 28 EU Member States/ Editors: Adélaïde Vanhove, Giulia Melotti. Brussels : IJJO, 2015. 250 p. URL: <https://icclr.org/wp-content/uploads/2019/05/volume-i-snapshots-from-28-eu-member-states.pdf?x15736>;

Важко чітко визначити панівну тенденцію в реагуванні на злочинність. Модель відновного правосуддя щодо неповнолітніх набуває дедалі більшого визнання, а запропонований в ній підхід описується як вихід із глухого кута, пов'язаного із суперечливими методами боротьби зі злочинністю неповнолітніх («третій шлях»), який може визначати напрямки і розвивати моделі відповідальності та поведінки з неповнолітніми. Стає можливим визначити нові напрямки, які пропонують звести формальне втручання до мінімуму, використовуючи заходи, що враховують як потреби неповнолітніх, тих, кому вони заподіюють шкоди, так і суспільства – збалансований підхід, концепцію позитивної ювенальної юстиції з наголосом на заохоченні до позитивних аспектів (розвитку навичок, досвіду, який є корисним для суспільства, індивідуальних сильних сторін), а не приділяючи пріоритетну увагу запобіганню негативних факторів.

Ці нові напрямки враховують передумови парадигми відновного правосуддя. Відновні процедури дають молодим людям можливість практикувати й розвивати навички, необхідні для когнітивного, емоційного та соціального розвитку. Відновне правосуддя сприяє такому дорослішанню. У міру того, як молоді люди ростуть і розвиваються, суспільство має виявляти певне терпіння та толерантність. Правопорушення, які вчиняють неповнолітні, частіше за все не є дуже серйозними або не заподіюють значної шкоди окремим особам чи громадськості. Важливо розуміти, що більшість дітей роблять помилки, коли знайомляться з соціальними нормами й авторитетними фігурами, оскільки це є нормальною частиною процесу дорослішання. У таких випадках реагування має давати дітям змогу вчитися на власному досвіді та усвідомлювати цінність соціальних норм.

Власне європейську модель відновного правосуддя щодо неповнолітніх викладено в п'яти пунктах:

- «1. Під час підготовки правових актів та під час розробки політики уряди держав мають розглядати можливість відправлення відновного правосуддя як пріоритетний метод усунення шкоди, заподіяної дітьми та молодими людьми.
2. Уряди держав зобов'язують установи здійснювати процедури відправлення відновного правосуддя на високому рівні.
3. Фасилітаторам пропонується високоякісне навчання, яке дає їм змогу ефективно та впевнено працювати з різними групами дітей та молодих людей в різних умовах маркетингації.
4. Проводяться дослідження для оцінки якості й ефективності відновного правосуддя в різних країнах, а отримані результати використовуються для поліпшеного застосування процедур відновного правосуддя.
5. Мета цієї європейської моделі відновного правосуддя стосовно неповнолітніх та видання путівника, що додається, полягає в тому, щоб забезпечити підтримку урядам, посадовим особам, менеджерам, керівникам, тренерам і дослідникам, які беруть участь у виконанні зазначених вище завдань»⁹³.

Chapman T., Gellin M., Anderson M. Toolkit for Professionals: Implementing a European Model for Restorative Justice with Children and Young People/ Eds: Adélaïde Vanhove, Giulia Melotti. Brussels, 2015. 61 p. URL: https://www.academia.edu/40606097/Protecting_Rights_Restoring_Respect_and_Strengthening_Relationships_A_European_Model_for_Restorative_Justice_with_Children_and_Young_People EUROPEAN RESEARCH ON RESTORATIVE JUVENILE JUSTICE

⁹³ Chapman T., Gellin M., Aertsen I., Anderson M. European Research on Restorative Juvenile Justice. Volume II. Protecting Rights, Restoring Respect and Strengthening Relationships: A European Model for Restorative Justice with Children and Young People/ Eds: Adélaïde Vanhove Giulia Melotti. Brussels : IJJ, 2015. P.101. URL: <https://sovitellu.com/vertaissovitellu/wp-content/uploads/2021/10/European-Model-on-Restorative-Juvenile-Justice.pdf>

Це підтверджується результатами оцінки експериментальної програми медіації у справах про злочинність неповнолітніх, яка проводилася у Польщі в 1990-х роках. До аналізу увійшло 174 судові справи неповнолітніх правопорушників та інформація про хід і завершення процедур медіації, у яких вони брали участь. За результатами дослідження з'ясувалося, що 83 % неповнолітніх осіб прийняли пропозицію про примирення і 93 % з них уклали мирову угоду, з яких 95 % були виконані. Також 90 % постраждалих сторін та 95 % неповнолітніх заявили, що задоволені ходом процедури медіації. Проте частка осіб, які вчинили злочини повторно, склала 14,4 % і була нижчою, ніж частка неповнолітніх, які вчинили злочини і щодо яких були застосовані інші заходи впливу⁹⁴.

Закріплення домовленостей та фіксування результатів. Медіатор має право надавати сторонам медіації консультації та рекомендації щодо фіксування результатів медіації.

У випадку, якщо сторони досягли порозуміння, вони укладають угоду за результатами медіації.

Медіатор інформує сторони про доцільність залучення захисника та/або представника сторін, які зможуть допомогти зафіксувати домовленості у формі, що відповідає етапу кримінального провадження та вимогам чинного законодавства.

Якщо справа передається назад органам юстиції без досягнутої сторонами угоди або якщо умови угоди не виконуються, справа поновлюється в судовому порядку без будь-якого затримання (Рекомендація № R (99) 19).

Медіатор повідомляє органи кримінальної юстиції про здійснені кроки та про результати зустрічі. Інформація медіатора не розкриває змісту процесу медіації, а також не дає оцінки поведінці сторін під час зустрічі (Рекомендація № R (99) 19). Порядок такого інформування визначається відповідною програмою або ж, якщо медіацію проведено поза програмою, узгоджується медіатором зі сторонами для того, щоб забезпечити врахування результатів процедури в кримінальному провадженні.

Реінтеграційна пауза. Особливістю процедури медіації як форми відновного правосуддя є також можливість реінтеграційної паузи. За згодою сторін медіатор може залишити сторони поки він, наприклад, фіксуватиме домовленості сторін, а сторони в цей час можуть поспілкуватися між собою. Медіатор пропонує сторонам чай/каву та частування. Можливість сторін спілкуватися за відсутності медіатора символічно підтверджує відновлення соціальних зв'язків між сторонами та їхню здатність спілкуватися у майбутньому за потреби. Медіатор має узгодити зі сторонами можливість своєї відсутності, а також час, впродовж якого він буде відсутній.

4.3. УГОДА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МЕДІАЦІЇ

Угода за результатами медіації викладається у кількості примірників, що відповідає кількості сторін.

Істотні умови угоди за результатами медіації передбачені ст. 21 Закону України «Про медіацію».

⁹⁴ Czarnecka-Działuk B., Wójcik D., Refleksje o sytuacji ofiar przestępstw w świetle badań. w: *Z problematyki wiktymologii. Księga dedykowana Profesor Ewie Bieńkowskiej* /L. Mazowiecka, W. Klaus, A. Tarwacka (red.). Warszawa : Wolters Kluwer, 2017. S.115-130.

В угоді за результатами медіації зазначаються:

- 1) дата й місце укладення угоди;
- 2) відомості про сторони медіації та їхніх представників;
- 3) медіатор (медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації (за наявності), реквізити договору про проведення медіації та/або правил проведення медіації;
- 4) узгоджені сторонами медіації зобов'язання, способи та строки їхнього виконання, а також наслідки їхнього невиконання або неналежного виконання;
- 5) інші умови, визначені сторонами медіації.

Угода за результатами медіації не повинна містити положень, які порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави чи суспільні інтереси.

В угоді за результатами медіації як форми відновного правосуддя сторони можуть зафіксувати:

- щире каяття/вибачення перед потерпілим;
- примирення з потерпілим;
- домовленості про:
 - розмір та порядок відшкодування шкоди, завданої потерпілому;
 - узгоджені сторонами медіації додаткові заходи та засоби ресоціалізації особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
 - відмову потерпілого від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення;
- укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим;
- інші зобов'язання, способи та строки їхнього виконання.

Угода підписується сторонами, законним представником, якщо стороною є неповнолітній, як підтвердження згоди на укладання угоди, та медіатором.

Програмами відновного правосуддя можуть бути встановлені примірні форми угод за результатами медіації.

На основі норм КПК України, зокрема гл. 35 «Кримінальне провадження на підставі угод» та гл. 36 «Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення», медіація може розглядатись як спосіб, що сприяє укладанню угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим.

Угода про примирення може бути укладена за ініціативою потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого. Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді). Слідчий, прокурор зобов'язані поінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладанні угоди про примирення.

Отже, кримінальний процесуальний закон не виключає можливості укладання угоди про примирення за допомогою медіатора, а особа, яка здійснює провадження, зобов'язана надати сторонам конфлікту інформацію щодо можливостей примирення.

Строки можливого укладання угоди про примирення: від повідомлення особі про підозру та до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку.

Укладання угоди про примирення допускається в провадженнях щодо кримінальних проступків, нетяжких злочинів і у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (щодо кримінальних правопорушень, провадження за якими може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого (перелік таких правопорушень – у ст. 477 КПК).

Угода про примирення укладається лише в письмовій формі, закон містить вимоги до змісту угоди про примирення, де зазначаються:

- сторони угоди;
- формулювання підозри чи обвинувачення та його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- істотні для відповідного кримінального провадження обставини;
- розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, строк її відшкодування чи перелік дій, не пов'язаних із відшкодуванням шкоди, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язаний виконати на користь потерпілого, строк їхнього виконання;
- узгоджене покарання та згода сторін на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням;
- наслідки укладання та затвердження угоди;
- наслідки невиконання угоди;
- дата укладення угоди та підписи сторін (ст. 471 КПК України).

Мирова угода, укладена за результатами медіації (за законодавством Польщі)

Щодо власне змісту мирової угоди, то, на думку А. М. Аркушевської⁹⁵, жодне правове положення не визначає необхідних елементів мирової угоди на відміну, наприклад, від резолютивної частини судового рішення або резолюції. Тому медіатори підходять до її змісту інтуїтивно. Ці автори перелічують можливі (на їхню думку) основні елементи, які мають входити до змісту мирової угоди. Це такі елементи:

- місце укладання мирової угоди;
- дата укладання мирової угоди;
- позначення:
- сторін,
- підстав для примирення,
- для медіатора,
- визначення предмету мирової угоди;
- домовленості між сторонами;
- процедурні заходи (заява про вичерпання взаємних претензій, прийнятність положень мирової угоди тощо);
- пункт про застосування процедури медіації (зобов'язання передусім звертатися по допомогу до медіатора в разі порушення мирової угоди);
- кількість примірників угоди;
- підписи сторін та медіатора.

⁹⁵ Arkuszewska A. Pozasądowe metody rozwiązywania sporów – mediacja i arbitraż w modelu Kodeksu postępowania cywilnego. URL: https://zjazdpc2021.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2021/09/prof_Aneta_Arkuszewska.pdf

Ст. 18312 § 2 Цивільного процесуального кодексу регулює лише питання про підписи сторін. У ній нічого не зазначається про підпис медіатора в угоді. Підхід, який пропонують автори, видається несправедливим, оскільки мирова угода – це, зрештою, конкретний договір, стороною якого медіатор не є. Тому його підпис в угоді, укладеній між іншими сторонами, не є обґрунтованим. На думку А. М. Аркушевської, медіатор повинен лише підписати протокол процедури медіації, не підписуючи мирової угоди, оскільки він не може гарантувати виконання її положень. Але серед медіаторів можливі різні практики і деякі з них підписують мирову угоду, чого, краще уникати.

Питання про вихід за межі предмету спору в мировій угоді також викликає сумніви. Втім доктрина цивільного провадження передбачає, що сторони можуть укласти мирову угоду і тоді, коли вона виходить за межі позову.

У польській практиці існують дві моделі роботи медіатора, коли справа доходить до складання мирової угоди:

- 1) медіатори досягають угоди між сторонами, але не записують її. Це завдання лягає на плечі сторін або їхніх представників; медіатор часто не є юристом і може скласти неправильний документ;
- 2) медіатори досягають угоди між сторонами і складають письмову мирову угоду. Сторони підписують мирову угоду в присутності медіаторів. У кримінальних справах і справах за участі неповнолітніх медіатори також підписують мирову угоду.

У кримінальних справах і справах за участі неповнолітніх медіатори зобов'язані повідомляти, чи було досягнуто мирової угоди, і лише після цього вони ухвалюють рішення про покарання або його відсутність.

4.4. ВРАХУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ МЕДІАЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Результати медіації між сторонами кримінально-правового конфлікту можуть бути враховані для прийняття рішень у кримінальному провадженні.

Відповідно до Закону України «Про медіацію», медіація може проводитись у кримінальних провадженнях із метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим) (ч. 1 ст. 3) і може проводитись під час досудового розслідування, судового провадження або під час виконання рішення суду (ч. 2 ст. 3). При цьому важливо розуміти, що **медіація між потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим не є складовою чи стадією кримінального провадження, а проводиться паралельно з ним.**

Участь сторони в медіації не може вважатися визнанням такою стороною вини (ч. 3 ст. 4 закону «Про медіацію»). У разі недосягнення згоди щодо укладання угоди про примирення факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винуватості (ч. 6 ст. 469 КПК України).

Існує два порядки врахування результатів медіації під час кримінального провадження:

1) **на основі норм Кримінального кодексу України** (далі – КК), зокрема ст. 46 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим». Крім того, виконання підозрюваним, обвинуваченим угоди за результатами медіації може створити передумови для застосування щодо обвинуваченого положень ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям», ст. 47 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки», ст. 48 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки», ст. 66 «Обставини, які пом'якшують покарання», ст. 75 «Звільнення від відбування покарання з випробуванням», ст. 97 «Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру», ст. 105 «Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру».

Закон не вказує, яким чином може бути досягнуто примирення між учасниками кримінально-правового конфлікту. Цьому може посприяти медіація (або інша відновна процедура), але не виключається й примирення силами самих зацікавлених осіб. Закон не встановлює конкретних вимог до форми такого примирення, рівно як і термінів укладання угоди (але очевидно, що воно має відбутися до виходу суду до нарадчої кімнати).

Правові наслідки примирення на основі норм КК України:

а) примирення може розглядатися судом як **підстава для звільнення від кримінальної відповідальності** за таких умов (ст. ст. 45-48 КК):

- кримінальне правопорушення вчинено вперше;
- кримінальне правопорушення належить до числа кримінальних проступків або необережних нетяжких (ст. ст. 45-46 КК України)/нетяжких (ст. ст. 47-48 КК України) злочинів (за винятком корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції);
- подальша поведінка винуватця після вчинення правопорушення, а саме – щире каяття, сприяння розкриттю кримінального правопорушення, відшкодування або усунення завданої шкоди, особа не буде ухилятися від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку тощо.

Порядок звільнення від кримінальної відповідальності (ст. ст. 285-288 КПК України)

Прокурор:

- встановлює факт досягнення примирення/відшкодування або усунення шкоди тощо;
- роз'яснює підозрюваному підстави звільнення від кримінальної відповідальності, права підозрюваного й отримує його згоду на звільнення від кримінальної відповідальності;
- складає клопотання до суду про звільнення від кримінальної відповідальності;
- ознайомлює з клопотанням потерпілого та з'ясовує його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності;

- надсилає клопотання до суду.

Суд:

приймає рішення про звільнення від кримінальної відповідальності;

б) примирення може розглядатися судом як **обставина, яка пом'якшує покарання**. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. До того ж закон прямо визначає добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, що є однією з умов та складових примирення винного з потерпілим, як пом'якшувальну обставину. У такому випадку прокурор направляє до суду обвинувальний акт, в якому вказується обставина, яка пом'якшує покарання;

в) примирення може розглядатися судом як **підстава для звільнення від відбування покарання з випробуванням** за таких умов (ст. 75 КК України):

- призначення покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років (за винятком засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, катування, передбачене ч. 3 ст. 127 КК України);
- висновок суду про можливість виправлення засудженого без відбування покарання (з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення, особи винного та **інших обставин справи**. Зокрема такою обставиною може бути примирення з потерпілим);

г) примирення винного неповнолітнього з потерпілим може розглядатися судом як підстава для висновку про те, що виправлення неповнолітнього є можливим без застосування покарання. За наявності таких умов як (ст. 97 КК України):

- кримінальне правопорушення вчинено вперше;
- кримінальне правопорушення належить до числа кримінальних проступків або необережних нетяжких злочинів;
- суд може **звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру**;

г) примирення може розглядатися судом як одна з підстав **для звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру**. Умови (ст. 105 КК України):

- кримінальний проступок або нетяжкий злочин;
- щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка.

У таких випадках прокурор направляє до суду клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру з пропозицією про застосування конкретного їхнього виду;

2) **на основі норм КПК України**, зокрема гл. 35 «Кримінальне провадження на підставі угод» та гл. 36 «Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення».

Медіація може розглядатись як спосіб, що сприяє укладанню угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим.

Угода про примирення може бути укладена за ініціативою потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого. Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді). Слідчий, прокурор зобов'язані поінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладанні угоди про примирення.

Отже, кримінальний процесуальний закон не виключає можливості укладання угоди про примирення за допомогою медіатора, а особа, яка здійснює провадження, зобов'язана надати сторонам конфлікту інформацію щодо можливостей примирення.

Строки можливого укладання угоди про примирення: від повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку.

Укладання угоди про примирення допускається у провадженнях щодо кримінальних проступків, нетяжких злочинів та в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (щодо кримінальних правопорушень, провадження за якими може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого (перелік таких правопорушень – у ст. 477 КПК України)).

Таблиця 7. Врахування результатів медіації у відновному правосудді на основні норми КК України

Нормативна основа	Характеристика правопорушення	Суб'єкти	Спосіб укладання	Форма угоди	Правові наслідки	Акти
КК України, ст. ст. 45-46	Кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин. Вчинений вперше. Подальша позитивна поведінка. -----	Потерпілий (у тлумаченні КК). Правопорушник.	Законом не визначений, медіація.	Законом не визначена.	Можливе звільнення від кримінальної відповідальності. Закриття кримінального провадження.	Клопотання прокурора + Ухвала суду.
Ст. ст. 47-48	Кримінальний проступок або нетяжкий злочин. Вчинений вперше.					
КК України, ст. 66	Будь-яке кримінальне правопорушення, де є потерпілий.	Потерпілий (у тлумаченні КК). Правопорушник.	Законом не визначений, медіація.	Законом не визначена.	Пом'якшення покарання.	Обвинувальний акт, в якому вказується обставина, яка пом'якшує покарання + Вирок суду.
КК України, ст. 75	Кримінальне правопорушення, за яке може бути призначено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років.	Потерпілий (у розумінні КК). Правопорушник	Законом не визначений, медіація.	Законом не визначена.	Звільнення від відбування покарання з випробуванням.	Обвинувальний акт + Вирок суду.

КК України, ст. 97	Кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин. Вчинений вперше. Виправлення можливе без покарання.	Неповнолітній правопорушник. Потерпілий (у тлумаченні КК).	Законом не визначений, медіація.	Законом не визначена.	Можливе звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.	Клопотання прокурора + Ухвала суду.
КК України, ст. 105	Кримінальний проступок або нетяжкий злочин. Щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка.	Неповнолітній правопорушник. Потерпілий (у тлумаченні КК).	Законом не визначений, медіація.	Законом не визначена.	Можливе звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.	Клопотання прокурора + Ухвала суду.

Таблиця 8. Врахування результатів медіації у відновному правосудді на основі норм КПК України

Нормативна основа	Характеристика правопорушення	Суб'єкти	Спосіб укладання	Форма угоди	Правові наслідки	Акти
КПК України, гл. 35, 36	Кримінальний проступок, нетяжкий злочин, справи приватного обвинувачення.	Потерпілий (у тлумаченні КПК). Підозрюваний, обвинувачений.	Законом не визначений, медіація.	Угода про примирення. Письмова. Затверджена судом.	Узгоджене сторонами покарання.	Обвинувальний акт + Вирок суду, яким затверджується угода.
КПК України, гл. 36	Кримінальне правопорушення, провадження щодо якого можливе лише за заявою потерпілого (справи приватного обвинувачення).	Потерпілий (в тлумаченні КПК). Підозрюваний, обвинувачений.	Законом не визначений, медіація.	Заява про відмову потерпілого від підтримання приватного обвинувачення. Законом не визначена.	Закриття кримінального провадження.	Постанова слідчого, прокурора, Ухвала суду.

4.5. МОНІТОРИНГ ВИКОНАННЯ УГОДИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МЕДІАЦІЇ

У випадку, якщо досягнуті домовленості сторін медіації не були виконані в повному обсязі під час або одразу після укладення угоди за результатами медіації, медіатор може здійснювати моніторинг виконання такої угоди. Моніторинг домовленостей, досягнутих у процедурі медіації, важливий для:

- підтримки учасників після процедури у виконанні домовленостей. Домовленості, досягнуті під час відновного правосуддя, можуть стосуватися відшкодування шкоди впродовж певного строку або участі в програмах ресоціалізації. Моніторинг допомагає учасникам підтримувати мотивацію щодо дотримання домовленостей, забезпечує зворотний зв'язок між сторонами щодо їхнього виконання;
- виявлення труднощів. Іноді виконання домовленостей може бути складнішим, ніж очікувалося. Моніторинг дозволяє виявити труднощі, з якими стикаються учасники, та сприяти їхньому вирішенню;
- коригування домовленостей. Моніторинг дозволяє сторонам за потреби переглянути та скоригувати домовленості, щоб вони залишалися реалістичними та досяжними;
- відновлення довіри та стосунків. Регулярний контакт після процедури може допомогти підтримувати спілкування між учасниками, що сприяє відновленню довіри та, можливо, навіть стосунків, якщо це доцільно;
- оцінки ефективності процесу відновного правосуддя та його впливу на сторони. Моніторинг дозволяє оцінити довгострокову ефективність процесу відновного правосуддя. Чи домовленості призвели до бажаного результату? Чи потребують учасники додаткової підтримки?

Моніторинг проводиться з урахуванням характеру домовленостей сторін після укладання угоди за результатами медіації. Порядок, умови, спосіб та строк проведення такого моніторингу узгоджується медіатором зі сторонами медіації в угоді за результатами медіації. Порядок проведення моніторингу може встановлюватись у відповідній програмі відновного правосуддя.

У практиці роботи польських медіаторів завдання медіатора після укладання угоди за результатами медіації у кримінальних справах є наступними.

1. Після досягнення угоди в кримінальній справі або з неповнолітньою особою медіатор складає проєкт угоди.
2. Сторони (а також батьки й представники) та медіатор підписують документ.
3. Медіатор надсилає угоду разом зі звітом до суду.
4. Якщо на виконання умов угоди потрібен час (наприклад, оплата має бути здійснена через 3 місяці), медіатор очікує інформації про те, чи були виконані умови.
5. Надсилає до суду додаткову інформацію про те, що угоду було виконано.
6. Лише в цьому випадку суд бере до уваги угоду.

4.6. РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ І РЕІНТЕГРАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СКЛАДОВА ПРОГРАМ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

До потреб потерпілого належать відновлення почуття безпеки, розуміння, що правопорушник усвідомив протиправний характер свого вчинку та має намір утриматися від вчинення правопорушень у майбутньому. Попередження повторного вчинення правопорушення, профілактика рецидивізму є також завданнями відновного правосуддя.

Водночас правопорушник має потреби у відновленні соціальних зв'язків, статусу, довіри, а також потребує підтримки у намірі не вчиняти більше протиправних дій.

Реінтеграція є тим аспектом відновного правосуддя, який передбачає трансформацію травматичного досвіду у посттравматичне зростання, відновлення довіри до світу, готовність до відновлення соціальних зв'язків.

Ресоціалізація є важливим аспектом реалізації відновного правосуддя, оскільки втілює намір правопорушника не повторювати в майбутньому таких вчинків, повернення його законослухняної та соціально прийнятної поведінки, а також відновлення обох сторін після травматичного досвіду правопорушення.

Ресоціалізація є широким поняттям та може відбуватись:

- внаслідок самостійного переосмислення особою, яка вчинила правопорушення, своєї поведінки та зміни погляду на ситуацію, що сталася, зміни поведінки та відновлення в соціальному статусі повноправного та законослухняного члена суспільства, ведення самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві;
- безпосередньо у процедурі медіації, коли під час переговорів за допомогою нейтрального медіатора між сторонами конфлікту відбувається відновне правосуддя: особа, яка вчинила правопорушення, несе щире каяття, усвідомлює наслідки вчиненого, потерпілий приймає це щире каяття, сторони спільно розглядають питання щодо усунення наслідків завданої шкоди;
- шляхом обрання, визначення та узгодження додаткових засобів ресоціалізації й розвитку неповнолітнього (корекційних, профілактичних, освітніх, загальноосвітніх і навчальних програм, профілактичних бесід, соціально-виховної роботи, просоціальних видів зайнятості, відвідування гуртків, спортивних занять, психологічної допомоги, корекційних програм, залучення до суспільно-корисних робіт, активного залучення батьків тощо);
- за результатами процедури медіації, коли неповнолітній добровільно усуває заподіяну шкоду.

Заходи ресоціалізації та розвитку особистості неповнолітнього мають бути спрямовані на свідоме відновлення соціального статусу неповнолітнього та повернення до загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, формування здатності до стабільної самостійної законослухняної поведінки. Такі заходи можуть включати корекційні, профілактичні, освітні, загальноосвітні та навчальні програми, профілактичні бесіди, соціально-виховну роботу, просоціальні види зайнятості, відвідування гуртків, спортивні заняття тощо.

Умовно можна виділити три етапи позитивного впливу заходів ресоціалізації та розвитку особистості неповнолітнього. Перший – адаптаційний період, коли доброзичливе ставлення та надія на позитивний прогноз стає важливим принципом

взаємин і зумовлює злам стереотипу стигматизації, набуття нового досвіду моделей поведінки, заміни помилкової романтики світу криміналу на здорові стосунки у новому середовищі. Другий – період часткової нестійкої ресоціалізації. На цьому етапі відбувається подолання інерційного впливу кримінального середовища, стереотипних оцінок, саме цьому сприяють додаткові ресоціалізаційні заходи, батьки, інші надійні дорослі. Третій – період повної ресоціалізації – характеризується практично завершенням процесу, коли у неповнолітнього складаються досить тверді погляди, переконання, соціальні орієнтації, формується самосвідомість, здатність до самоаналізу, саморегуляція.

Важливо розуміти, що проходження додаткових заходів ресоціалізації не означає, що ресоціалізація відбувалася. Так само не може бути примусової ресоціалізації. Ресоціалізація виникає внаслідок внутрішнього усвідомлення та формування нової мотивації. Саме тому вибір заходів ресоціалізації відбувається у відповідь на запитання «Як ми можемо допомогти дитині?» (ресоціалізаційний підхід). Заходи ресоціалізації необхідно обирати з урахуванням особистості особи, яка вчинила правопорушення, які будуть відповідати її віку, рівню розвитку та інтересам, не будуть принижувати честь та гідність. Важливою під час визначення додаткових заходів ресоціалізації є роль батьків, доцільною також буде соціально-психологічна характеристика неповнолітнього.

На практиці виникають випадки, коли сторони не бажають визначати додаткові заходи ресоціалізації і це їхнє право, проте важливо з ними обговорити, чи для них відбулася ресоціалізація, як вони її розуміють і в чому вона втілюється. Відповідні положення мають бути відображені в угоді за результатами медіації.

4.7. ЗАЛУЧЕННЯ ЮРИСТІВ ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ (ЕКСПЕРТІВ) ДО ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ

У процедурі медіації медіатор має визначити питання, які не належать до його завдань та компетентностей, роз'яснити сторонам їхнє значення для врегулювання конфлікту та їхнє право залучати відповідних експертів і спеціалістів, які сприятимуть врегулюванню конфлікту.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про медіацію», сторони медіації мають право залучати експерта, перекладача та інших осіб, визначених за домовленістю сторін медіації.

Експерти та інші особи, які можуть бути залучені до процедури медіації, здатні сприяти врегулюванню конфлікту шляхом:

- консультування, надання експертної інформації;
- надання підтримки в процедурі;
- оцінки домовленостей сторін на реалістичність та виконуваність;
- оцінки домовленостей сторін на відповідність законодавству;
- оформлення досягнутих сторонами домовленостей.

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах, ухвалені Європейською комісією з ефективності правосуддя 07.12.2007 року, визначають важливість залучення соціальних працівників, психологів і/або опікунів за законом у випадках присутності неповнолітніх під час медіації.

Закон України «Про медіацію» не визначає особливостей залучення, прав та обов'язків інших учасників медіації. Виходячи з положень закону, клієнти залучають спеціалістів (експертів) за взаємною згодою, погоджують, відповідно, їхні завдання та порядок участі в процедурі, межі конфіденційності для цього.

Завданням медіатора є поінформувати таких учасників про порядок проведення медіації та її принципи, правила взаємодії в процедурі.

Перед залученням інших учасників медіатору важливо обговорити зі сторонами роль та завдання такої особи в процедурі, означити, що вона не бере участі в обговоренні самого конфлікту, не ухвалює рішення за суттю конфлікту.

Окрім можливості залучення до процедури експертів медіатор також інформує сторони про можливість і доцільність отримання у них консультацій для сприяння ефективності медіації.

Психолог може бути залучений медіатором під час підготовки до медіації та процедури для того, щоб допомагати медіатору у комунікації з дитиною.

Медіатор також може поінформувати законних представників і неповнолітнього про можливість звернення до психолога:

- до проведення індивідуальних зустрічей зі сторонами та процедури медіації для того, щоб психолог склав соціально-психологічну характеристику неповнолітнього («психологічний портрет»);
- після підписання угоди в якості додаткового ресоціалізаційного заходу (тобто безпосередньої роботи дитини з психологом).

У кримінально-правовому конфлікті медіатору необхідно з'ясувати поінформованість сторін про правові перспективи конфлікту та поінформувати сторони про важливість наявності такої інформації для забезпечення дотримання принципу самовизначення.

Відповідно до національного законодавства, потерпілий та правопорушник повинні мати право консультуватися з адвокатом щодо відновного процесу та, за потреби, перекладу та/або тлумачення (Основні принципи програм відновного правосуддя у кримінальних справах, ухвалені Економічною і Соціальною радою ООН 24.07.2022 року).

Під час всього судового розгляду неповнолітній має право бути представлений своїм адвокатом або мати право на звернення по безоплатну правову допомогу, якщо надання такої допомоги передбачене законодавством цієї держави (Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправи правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті та проголошені Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 року).

Адвокат є саме тим, хто може інформувати свого клієнта, його законного представника та іншу сторону кримінально-правового конфлікту, у випадку відсутності у неї адвоката, про право на примирення та про можливість взяти участь у медіації як формі відновного правосуддя.

Адвокат бере участь у підготовчих заходах до медіації та, за бажання його клієнта та згодою сторін, може брати участь у процедурі.

Адвокат надає клієнту правничу допомогу під час його участі у медіації, зокрема він може:

- консультувати щодо правових перспектив і аспектів кримінального провадження;
- подавати клопотання про відкладення судового провадження за потреби;
- надавати консультації щодо домовленостей сторін, досягнутих у медіації;
- надавати допомогу в оформленні домовленостей, досягнутих за результатами медіації;
- подавати клопотання про долучення до матеріалів кримінального провадження угоди за результатами медіації.

Держава гарантує залучення адвоката за рахунок Державного бюджету України для представництва інтересів дітей, які є потерпілими, свідками кримінального правопорушення, підозрюваними, обвинуваченими у кримінальному провадженні, а також дітей з 14 та 16 років, які самостійно у встановленому порядку можуть звертатися до суду⁹⁶.

4.8. ЕТИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ МЕДІАТОРА У ВІДНОВНОМУ ПРАВОСУДДІ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

Робота медіатора у відновному правосудді має відповідати загальноетичним вимогам медіаторської діяльності. Медіація та підготовка до медіації проводиться медіатором (медіаторами) з дотриманням вимог закону, договору про проведення медіації, правил проведення медіації та норм професійної етики медіатора (п. 1. ч. 1 ст. 12, ч. 1 ст. 17 Закону України «Про медіацію»).

Медіатор зобов'язаний під час підготовки до медіації надавати сторонам конфлікту (спору) для ознайомлення кодекс професійної етики, якого він дотримується у своїй діяльності. (п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про медіацію»). У статуті чи положенні об'єднання медіаторів має бути визначений порядок притягнення до відповідальності за недотримання норм професійної етики медіатора, який є членом такого об'єднання.

Зважаючи на специфіку медіації у відновному правосудді, Європейська комісія з ефективності правосуддя рекомендує розробити спеціальний кодекс поведінки медіаторів у кримінальних справах з урахуванням особливостей такої медіації (Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної рекомендації щодо медіації у кримінальних справах, п. п. 27-28).

На сьогодні українські медіатори, які працюють у сфері відновного правосуддя, в своїй діяльності керуються кодексами етики, до яких вони приєднались або які вони та/чи об'єднання медіаторів, до яких вони входять, визнали.

Специфіка етики медіатора під час роботи у відновному правосудді передбачає прийняття цінностей відновного правосуддя, що втілюється у забезпеченні його принципів, зокрема:

- особлива увага до почуттів і потреб потерпілого;
- розуміння шкоди в широкому її значенні як наслідків кримінальної ситуації;

⁹⁶ Право дітей на безоплатну правничу допомогу/ Безоплатна правнича допомога. URL: <https://legallaid.gov.ua/wp-content/uploads/2024/09/buklet-dity.pdf>

- прийняття відповідальності правопорушником через щире каяття та дії, спрямовані на усунення наслідків скоєного;
- розуміння медіації як можливості ресоціалізації правопорушника та реінтеграції потерпілого;
- розуміння етичних аспектів винагороди за підготовку та проведення медіації у відновному правосудді, враховуючи нерівне становище сторін кримінально-правового конфлікту, а також те, що ініціювання та результат відновного правосуддя залежить, зокрема від громади, держави та має на них безпосередній вплив.

Добровільна участь є наріжною для відновного правосуддя і відрізняє його від багатьох інших реакцій на кримінальні правопорушення, особливо в тому, як поводяться з особою, відповідальною за злочин. Якщо когось змушують брати участь, то процес не може бути відновним. Як цінність добровільність передбачає можливість сторін обговорити та вирішити для себе, що має статися у відповідь на кримінальну шкоду. Добровільність реалізується також лише за умови поінформованої згоди на участь сторін у процедурі.

Безпека є не лише організаційною, але й етичною засадою відновного правосуддя. Відновні процеси не повинні продовжуватися, якщо вони є небезпечними, і можуть бути призупинені або припинені, якщо з'являються ризики заподіяння шкоди. Медіатори повинні прагнути недопущення повторного травмування особи, що постраждала від злочину. Тому практика включає оцінку ризиків, ретельне планування та спеціальну підготовку. Звичайно, не лише постраждала особа перебуває під потенційним ризиком подальшої шкоди; процеси відновного правосуддя забезпечать безпеку для всіх учасників.

Відновні процеси мають бути інклюзивними та враховувати доступність, вік, мову, культуру, індивідуальність та вразливість сторін.

Відновне правосуддя засуджує вчинки, але визнає вроджену моральну цінність кожного. Всі люди заслуговують на гідність і повагу – як особа, яка постраждала, яка зазнала неповаги через завдану шкоду, так і особа, відповідальна за шкоду. Медіатор визнає неправомірність вчинку та ставиться з повагою до обох сторін.

Відновне правосуддя підкреслює, що люди повинні брати на себе відповідальність за свою поведінку і наслідки своїх вчинків. Відновне правосуддя дозволяє особі взяти відповідальність за свою поведінку таким чином, що демонструє її здатність і бажання повернутися до поведінки, яка відповідає закону та суспільним нормам.

Відновне правосуддя передбачає свій етичний вимір відшкодування шкоди, який, залежно від ситуації, може передбачати:

- відновлення того, що було пошкоджено, втрачено чи порушено несправедливим вчинком, наскільки це можливо;
- відновлення зруйнованих стосунків;
- відновлення гідності, поваги та відчуття безпеки, наскільки це можливо;
- надання того, що потрібно правопорушникам для допомоги у припиненні завдання шкоди іншим;
- забезпечення всього необхідного в рамках ширших систем (інституційних або соціальних) для запобігання подальшій шкоді.

Європейські стандарти медіації у відновному правосудді передбачають державне фінансування медіаційних послуг через систему безоплатної правової допомоги або в інші способи. В тих виняткових випадках, коли законодавство держави передбачає часткову участь правопорушника у фінансуванні власної участі в медіації, державам належить забезпечити пропорційність відповідного внеску доходам такого правопорушника (Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної рекомендації щодо медіації у кримінальних справах, п. 34). На сьогодні дотримання стандарту доступності медіації у відновному правосудді забезпечується в Україні за рахунок різноманітної грантової підтримки міжнародних і національних донорів, які оплачують роботу медіаторів.

Медіація відбувається під час кримінального провадження, тому також важливою є етика взаємодії з представниками системи кримінальної юстиції, психологами, педагогами та іншими спеціалістами (експертами), які можуть бути учасниками медіації чи взаємодіяти зі сторонами кримінально-правового конфлікту, які беруть участь у медіації.

Норми етичної поведінки втілюються в організації комунікації під час процедури та за її результатами, зокрема в дусі поваги та співпраці через розуміння ролі й завдань кожного, розуміння важливості традиційного правосуддя в його взаємодії з відновним правосуддям. Знецінення традиційного правосуддя медіатором є недопустимим.

Медіатору слід у кожному випадку інформувати зацікавлених осіб про їхнє право на отримання допомоги в забезпеченні доступу до медіації як безоплатної первинної правничої допомоги.

Етика у професійній діяльності медіатора лежить в основі реалізації всіх його компетентностей, саме тому ефективним способом її усвідомлення та розвитку є рефлексія щодо впливу, дотримання та недотримання норм професійної етики медіатора, що відбувається в інтерв'язі, суперв'язі та комедіації. Без достатньої системної рефлексії можуть виникнути ризики в якісному процесі підготовки до медіації та її проведення, що в цілому впливає на сприйняття клієнтом професії медіатора та особистості медіатора.

Медіатор несе відповідальність за недотримання норм професійної етики, визначених кодексом, статутом чи положенням об'єднання медіаторів.

Література

Міжнародні акти

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою: Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 року. URL: <https://khpg.org/1080460475>

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 07.12.2007 року. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей: прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17.11.2010 року. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Про нові підходи до злочинності неповнолітніх та про значення правосуддя у справах неповнолітніх: Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id124569>

Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх: Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text

Про соціальну місію системи кримінального судочинства – відновне правосуддя (on The Social Mission of the Criminal Justice System - Restorative Justice): Рекомендації 26-ї конференції міністрів юстиції європейських країн у м. Гельсінкі (07–08.04.2005). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680694603>

Рекомендація державам-членам Ради Європи щодо відновного правосуддя у кримінальних справах: Рекомендація CM/Rec (2018) 8 Комітету міністрів Ради Європи. URL: <http://ipcg.org.ua/upload/Recommendation-CM-Rec20188-UKR-upd.pdf>; <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

Рекомендація державам-членам Ради Європи, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах: Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_828

Щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу: Рекомендація № R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_85_11_1985_06_28.pdf

Акти національного законодавства

Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02 червня 2011 року № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19>

Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text>

Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>

Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 року № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>

План заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 року № 1335-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1335-2019-%D1%80#Text>

Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: наказ Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики від 01.06.2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#n19>

Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text>

Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора від 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE42461>

Додаткова література

Аракелян Р. Ф. Шляхи вирішення кримінальних конфліктів за сприянням інституту медіації в кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2016. № 1. С. 137-147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2016_1_17

Глущенко О. А. Поняття, сутність та місце медіації в системі механізмів відновного правосуддя. *Право і Безпека*. 2015. № 2. С. 50-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_2_12

Денисюк П. Д. Медіація в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Серія Право. Вип. 64. с. 308-312. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/238742/237349>

Землянська В. В. Відновне правосуддя у кримінальному процесі України: посібник. Київ: Видавець Захаренко В. О., 2008. 200 с. URL: <http://ipcg.org.ua/upload/Students-Posibnyk-Z.pdf>

Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: «Пульсари», 2004. 224 с.

Іщенко О. М. Медіація в кримінальному процесі: зарубіжний досвід та перспективи України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39(2). С. 126-129. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39\(2\)_30](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39(2)_30)

Микитин Ю. І. Місце медіації у кримінальному провадженні та критерії її застосування в контексті нового КПК України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 32. С. 254-261. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_32_29

Неледвa Н. В. Процедури відновного правосуддя щодо неповнолітніх як специфічні складники формування сучасної ювенальної юстиції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 76-80. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc52/juspradenc52.pdf#page=76>

Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. Київ : Алерта, 2018. 182 с.

Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України: навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 332 с. URL: <https://is.gd/AYb2eE>

Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник/[І. В. Гловюк, А. В. Лапкін, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, Т. А. Цувіна]; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Василя Нора, канд. юрид. наук, доц. Марти Мазур. Електрон. вид. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 328 с. (Удосконалення магістерської програми з кримінальної юстиції). URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/08/Negotiations-and-Mediation-in-criminal-proceedings-LNU_2022.pdf

Посібник з програм відновного правосуддя (Нью-Йорк, Організація Об'єднаних Націй, 2006) / пер. з англ. С. Філь. Київ: Видавець В. Захаренко, 2008. 105 с. (Серія посібників з кримінального правосуддя).

Смітєнко З. Д. Медіація як кримінально-процесуальна категорія та її застосування в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2015. № 4. С. 130-139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2015_4_17

Хмелевська Н. Реінтеграція неповнолітніх в ювенальній юстиції. *Аналітично-порівняльне право*. 2023. С. 430-434. URL: https://www.researchgate.net/publication/373968483_Reintegration_of_minors_in_juvenile_justice

Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice. European Forum for Restorative Justice. 2021. URL: https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2021-11/EFRJ_Manual_on_Restorative_Justice_Values_and_Standards_for_Practice.pdf

Парадигма відновного правосуддя

(уривок з книги Марка Амбрайта «Відновне правосуддя через медіацію жертва-порушник», 1998)⁹⁷

«Відновне правосуддя – це орієнтована на жертву відповідь на злочин, яка надає можливість тим, хто безпосередньо постраждав від злочину, – жертві, правопорушнику, їхнім сім'ям і представникам громади – брати участь у реагуванні на шкоду, заподіяну злочином. Відновне правосуддя пропонує зовсім інший спосіб мислення про злочин і віктимізацію. Замість того, щоб держава розглядалася як головна жертва кримінальних дій та відводила жертвам і правопорушникам пасивні ролі, відновне правосуддя визнає, що злочин спрямований насамперед проти окремих осіб і громад.

Відновне правосуддя намагається залучити сильні сторони як правопорушників, так і жертв, а не зосереджуватися на їхніх недоліках. Засуджуючи кримінальну поведінку, відновне правосуддя підкреслює необхідність ставитися до правопорушників з повагою та реінтегрувати їх до ширшої громади таким чином, щоб це могло зумовити їхню законну поведінку.

Ось шість важливих пріоритетів у сфері відновного правосуддя.

1. Відновне правосуддя більше переймається відновленням жертви та постраждалої громади, ніж просто дедалі дорожчим покаранням правопорушника.
2. Відновне правосуддя підвищує значення жертви в процесі кримінального правосуддя шляхом збільшення її участі, внеску та послуг.
3. Відновне правосуддя вимагає, щоб правопорушники несли пряму відповідальність перед особою та/або громадою, які через них постраждали.
4. Відновне правосуддя заохочує всю громаду брати участь у притягненні правопорушника до відповідальності та сприянні зцілюючій реакції на потреби жертв і правопорушників.
5. Відновне правосуддя надає більшого значення тому, щоб правопорушники приймали відповідальність за свою поведінку та компенсували завдану шкоду, де це можливо, ніж суворості покарання.
6. Відновне правосуддя визнає відповідальність громади за соціальні умови, які сприяють поведінці правопорушників».

⁹⁷ Umbreit, Mark S. Restorative Justice Through Victim-Offender Mediation: A Multi-Site Assessment. *Western Criminology Review*. 1998. 1(1). URL: <http://www.westerncriminology.org/documents/WCR/v01n1/Umbreit/umbreit.html>

Основи відновного правосуддя

(уришок зі статті Марка Амбрайта та Роберта Коутса «Багатокультурні наслідки відновного правосуддя: потенційні пастки та небезпеки», 2000 р.)⁹⁸

«Шість принципів формують основи відновного правосуддя: природа злочину, мета правосуддя, роль жертв, роль правопорушників, роль місцевої громади та роль офіційної кримінальної/ювенальної системи правосуддя.

1. Природа злочину. Злочин – це людський процес, у якому люди порушують як особисті, так і соціальні відносини, що виникають внаслідок перебування в спільноті. Злочин – це не лише акт порушення законів держави; це розрив соціальної або громадської тканини. Злочин – це порушення однією людиною прав іншої людини.

2. Мета правосуддя. Належна мета правосуддя – відновити завдану шкоду та відновити відносини, як особисті, так і громадські, до їхнього початкового стану настільки, наскільки це можливо.

3. Роль жертв. Відновлення для жертв злочину може відбутися лише в тому випадку, якщо вони матимуть можливість обрати участь у процесі правосуддя, який відповідає їхнім потребам у визнанні їх як осіб, що постраждали. Участь жертви може включати отримання інформації, діалог з правопорушником, вирішення конфлікту з правопорушником, відшкодування, зниження страху, підвищене відчуття безпеки, часткове володіння процесом, опанування пережитого досвіду та відновлення надії.

4. Роль правопорушників. Відновлення для правопорушників, які вчинили кримінальні чи правопорушні дії, може відбутися, якщо вони матимуть можливість прийняти свої обов'язки та зобов'язання особисто перед жертвами та громадою в цілому. Така можливість може включати визначення їхніх зобов'язань, участь у безпечних, медійованих особистих зустрічах з жертвами, розуміння впливу їхніх дій, надання відшкодування у творчий спосіб, визначення своїх потреб, часткове володіння процесом, вирішення конфлікту та відновлення надії.

5. Роль місцевої громади. Відновлення для місцевої громади може відбутися, якщо її ресурси будуть залучені для задоволення потреб жертв і правопорушників, а також для запобігання правопорушенням і кримінальним діям.

6. Роль офіційної кримінальної/ювенальної системи правосуддя. Відновлення для офіційної кримінальної/ювенальної системи правосуддя може відбутися, якщо вона продовжить працювати над забезпеченням участі жертв і правопорушників, яка дійсно залучає всіх учасників без примусу. Прагнучи сприяти правосуддю в громаді, ця система повинна продовжувати контролювати підзвітність, вичерпуючи найменш обмежувальні заходи впливу на правопорушників перед переходом до альтернатив позбавлення волі».

⁹⁸ Umbreit M. S., Coates R. Multicultural Implications of Restorative Justice: Potential Pitfalls and Dangers. Office for Victims of Crime Advocating for the Fair Treatment of Crime Victims. 2000. P. 3. URL: https://www.ojp.gov/ovc_archives/reports/restorative_justice/restorative_justice_ascii_pdf/ncj176348.pdf

Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 року № 223-66/о/4-17 (витяг)

«17. Слід зважати, що однією із форм правосуддя є відновне правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином, реалізація якої дає змогу досягти найкращого співвідношення врахування інтересів потерпілого та відповідальності правопорушника. Так, відповідно до пункту 10 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі юстиції щодо дітей», прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників. На процедурній та комунікативній компетентності медіатора при врегулюванні кримінально-правового конфлікту: підготовчі заходи до медіації наголошується й в пункті 23.2. Рекомендації CM/Rec(2008)11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про Європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи», зокрема, що перевагу слід надавати таким санкціям та заходам, які можуть мати виховний вплив, а також сприяти відшкодуванню збитків, завданих правопорушенням, яке вчинила неповнолітня особа.

При цьому примирення винної особи з потерпілим (потерпілими) слід розуміти як акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив, незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором, та з яких мотивів. За загальним правилом домовленості стосовно примирення між сторонами можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і законним представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження, зокрема медіатора, громадської організації, які виконують функції з примирення сторін. Слідчий, прокурор та суддя не вправі брати участь в таких домовленостях».

Стандарти Польського Центру Медіації щодо процедури медіації за участю неповнолітньої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення⁹⁹

Процедура медіації полягає у добровільному та конфіденційному спілкуванні між сторонами конфлікту в присутності безстороннього та нейтрального медіатора. Процедура медіації – це можливість для залучених сторін представити й обговорити причини вчинення кримінального правопорушення. Це можливість висловити свої почуття та емоції, які виникли внаслідок заходу, а також отримати відповіді на запитання, що виникають у зв'язку з заходом.

Обидві сторони мають можливість виробити прийнятне рішення та спосіб відшкодування та/чи компенсації збитку, заподіяного діями неповнолітньої особи.

Процедура медіації щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, чинить значний вплив на майбутнє неповнолітньої особи і може мати виховний ефект, коли неповнолітня особа бачить конкретну людину, її емоції та розуміє заподіяну шкоду, тож проходить процес соціальної реабілітації і не порушує закон у майбутньому.

Процедура медіації має величезний реабілітаційний вплив, призводить до ресоціалізації та протидіє деморалізації. Неповнолітня особа бере на себе відповідальність за свої дії, усвідомлює свою участь у процедурі медіації та прагне відшкодувати заподіяний збиток.

Етапи процедури медіації

1. Процедура примирення та медіації проводиться відповідно до рішення суду у сімейних справах.
2. Після отримання справи для проведення процедури медіації медіатори розсилають сторонам запрошення взяти участь у процедурі. Такі запрошення отримують також батьки або законні опікуни як неповнолітньої особи, яка вчинила правопорушення, так і постраждалої сторони, якщо вона є неповнолітньою особою. До запрошення для батьків /законних опікунів додається запрошення у запечатаному конверті для неповнолітньої особи.
3. Медіатори проводять індивідуальні зустрічі з кожною стороною. По-перше, завжди проводиться зустріч з неповнолітньою особою, яка вчинила кримінальне правопорушення. Цьому передують отримання письмової згоди на участь у процедурі медіації та на участь медіаторів від такої особи та її законних опікунів. Потім проводиться зустріч з постраждалою особою, яка також дає письмову згоду на участь у процедурі медіації та на участь медіаторів.
4. Під час індивідуальних зустрічей медіатори інформують сторони про принципи та процедуру медіації, про участь та роль батьків, законних опікунів чи інших осіб, які беруть участь у процедурі. Їх ознайомлюють з точкою зору кожної сторони щодо обставин, які призвели до конфлікту, а також з очікуваннями учасників процедури медіації щодо того, як завершити спір, в якому враховуватимуться аргументи іншої сторони.

⁹⁹ Standardy mediacji Polskiego Centrum Mediacji z nieletnim sprawcą czynu karalnego. URL: <https://mediator.org.pl/baza-wiedzy/standardy-mediacji/#standardy-mediacje-karne>

5. Потім медіатори призначають дату спільної зустрічі, під час якої вони виступають безсторонніми організаторами процесу, активно вислуховують, допомагають зрозуміти суть спору і визначити інтереси сторін, а також перевіряють доцільність і здійсненність поданих пропозицій.

6. Під час спільної зустрічі з неповнолітньою особою, яка вчинила правопорушення, якщо законні опікуни не заперечують, медіатори виступають фасилітаторами процесу спілкування. Ставлячи запитання, вони допомагають учасникам врахувати точку зору іншої сторони конфлікту, її потреби, цілі та користь для неї.

7. Під час проведення процедури медіації за участі неповнолітньої особи, яка вчинила правопорушення, медіатори можуть проводити особисту зустріч лише з неповнолітнім правопорушником та постраждалою особою, якщо вони вважають, що це допоможе знайти прийнятні рішення.

8. Мирова угода – це документ, який складається відповідно до застосовного законодавства і не порушує норми та принципи співіснування у суспільстві. Мирова угода підписується сторонами, батьками чи законними опікунами та медіаторами. Якщо сторони не доходять згоди, медіатори складають звіт про проведення процедури медіації відповідно до принципів примирення та вимог закону. Звіт підписується лише медіатором.

Медіатори

1. Медіатори проходять професійне навчання проведення процедури медіації, вони постійно вдосконалюють свої навички через підготовку та розширюють свої знання в галузі права. Вони достовірно інформують сторони про користь рішень, які приймаються учасниками процедури медіації, та про наслідки таких рішень.

2. Вони забезпечують баланс сторін та контролюють хід процедури медіації, дотримуючись усіх її правил.

3. Вони слідкують, щоб неповнолітня особа відчула відповідальність за вчинені нею дії, а також за спосіб відшкодування та/чи компенсації шкоди, заподіяної її поведінкою.

4. Медіатори стежать за тим, щоб участь неповнолітніх осіб у процедурі була корисною як для кривдника, так і для постраждалої особи не лише в матеріальному, але й у психологічному аспекті. Це процедура, яка може викликати далекосяжні зміни в особистості учасників, і вона ефективніша, ніж виховні заходи, що використовуються згідно з Законом (п. п. 1, 2, 3 або 5 ст. 6).

5. Медіатори, використовуючи належний вибір засобів і технік комунікації та медіації, показують неповнолітній особі серйозність ситуації, вказують на наслідки такої поведінки в майбутньому та мотивують неповнолітню особу відшкодувати заподіяний збиток і не порушувати закон у подальшому.

6. Після завершення процедури медіації медіатори зобов'язані підготувати письмовий звіт про проведення процедури (навіть якщо угода не досягнута). Якщо угода досягнута, вона заноситься до звітів і надсилається судді у сімейних справах.

7. Рекомендований стандарт польського Центру медіації полягає в тому, що процедуру медіації мають проводити два медіатори.

Учасники процедури медіації

1. Сторонами процедури медіації є її учасники й організатори. Медіатор є гарантом дотримання процедури.
2. Відповідно до § 10 Закону про судочинство у справах за участі неповнолітніх, у провадженні беруть участь неповнолітній правопорушник, постраждала сторона й батьки неповнолітньої особи чи її законний опікун, а якщо постраждала сторона є неповнолітньою, то і її батьки чи законний опікун. Медіатори можуть запросити до участі в процедурі медіації третіх осіб (педагога, шкільного психолога, тьютора школи або центру (якщо вважають їхню участь важливою для процедури примирення) за умови згоди всіх сторін).
3. Батьки та законні опікуни виступають спостерігачами, а медіатори стежать за тим, щоб у процедурі медіації брали участь інші учасники – лише сторони. Батьки або законні опікуни беруть участь лише в питаннях матеріальної компенсації (за потреби).

Місце проведення процедури медіації

1. Медіатори зобов'язані дотримуватися основного принципу процедури примирення – нейтралітету. Це також стосується місця проведення процедури – це має бути офіс медіатора.
2. Коли учасників процедури медіації багато і вона має проводитись у формі конференції з питань відновного правосуддя, медіатори можуть провести її, наприклад, у школі, але тут вони також мають переконатися, що місце проведення відповідатиме вимозі нейтралітету (приміщення спільного користування, їдальня, спортзал тощо).

Документація

1. Сторони запрошуються до участі в процедурі примирення листом або телефоном. Запрошення та інформація телефоном мають надаватися без чинення тиску на будь-яку зі сторін.
2. Усі записи, зроблені медіаторами під час процедури примирення, знищуються ними після завершення процедури.
3. Документація, яка підтверджує хід процедури примирення (копії звітів, мирових угод тощо), зберігається в місці проведення процедури, відповідно до вимог чинного законодавства, з урахуванням конфіденційності персональних даних та іншої інформації.
4. Після завершення процедури примирення медіатори надсилають звіт про процедуру примирення та мирову угоду, якщо сторони її уклали, до суду рекомендованим листом або до канцелярії суду (з підтвердженням отримання).
5. Кожен учасник процедури примирення та медіації отримує копію мирової угоди.

Пам'ятка потерпілому

Якщо Ви не можете з'явитись за викликом у призначений час з поважних причин, Вам необхідно повідомити про це особу, яка Вас викликає. Якщо тривалий час Вас не викликає слідчий, самостійно зверніться до нього та дізнайтеся про хід розслідування.

ПРАВА ПОТЕРПІЛОГО:

Серед інших у потерпілого є такі права (ст. 56 КПК України):

- ▶ відмови давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63 Конституції України)
- ▶ давати показання, пояснення рідною мовою, якою він володіє, та безоплатно користуватись послугами перекладача
- ▶ подавати докази
- ▶ мати представника
- ▶ на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів, майна чи житла
- ▶ на відшкодування завданої шкоди
- ▶ одержувати копії процесуальних документів
- ▶ знайомитись з матеріалами кримінального провадження
- ▶ оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, суду

У разі незгоди з рішенням про невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, відмови у визнанні потерпілим чи закритті кримінального провадження, такі рішення **можуть бути оскаржені слідчому судді** (ст. 303 КПК України).

КОРИСНІ ПОРАДИ

- ▶ Перевірте, чи маєте Ви, як потерпіла особа, право на безоплатну правову допомогу за телефоном 0 (800) 213 103
- ▶ Психологічну допомогу Ви можете отримати у будь-якому з районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

Інформаційний Фонд
Правозахисного Дослідження

За підтримки Державного Департаменту США

ЩО ТРЕБА ЗНАТИ, ЯКЩО ВИ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НЕПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ

ПАМ'ЯТКА потерпілому

ТВОЯ ДУМКА ВАЖЛИВА
<http://ulaf.org.ua/mpi/>

Пам'ятка потерпілому: http://ulaf.org.ua/postrazdalyi_poterpilyi/

Коли Ви звернулись із заявою стосовно себе щодо скоєння кримінального правопорушення або викликали працівників правоохоронних органів на місце злочину, **Ви набуваєте статусу потерпілої особи** (ч. 2 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України – далі КПК України).

Потерпілим також можна стати і пізніше, якщо Ви не повідомляли про злочин, але цим кримінальним правопорушенням Вам завдана шкода. Для цього потрібно **подати заяву** про залучення Вас до провадження як потерпілого (ч. 7 ст. 55 КПК України) до відділку поліції.

Якщо постраждала фізична особа не зазнала моральної, фізичної чи майнової шкоди від протиправної поведінки інших осіб, вона не може бути потерпілою особою в рамках кримінального провадження, про що слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим (ч. 5 ст. 55 КПК України). Відмова може бути оскаржена у слідчого судді (п. 5 ч. 1 ст. 303 КПК України).

ВАЖЛИВО! Лише статус потерпілої особи надасть Вам можливість знайомитись із матеріалами справи, подавати клопотання, дізнаватись про хід досудового розслідування та заявляти цивільний позов про відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди.

ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ ПІСЛЯ ВИКЛИКУ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ?

Перший візит поліцейських на місце події за викликом є важливим етапом, протягом якого відбуваються такі дії:

- ▶ Огляд місця події
- ▶ Фіксація обставин події (складення протоколу та схеми місця події)
- ▶ Збір доказів
- ▶ Пошук та опитування очевидців та свідків події

Під час огляду місця події обов'язково мають бути присутні поняті.

Ви можете самостійно запропонувати кандидатури понятих. Також за Вашим бажанням під час усіх дій поліції може бути присутнім Ваш представник – адвокат (ч. 3 ст. 237 КПК України).

Вказані дії потребують уваги та зосередження працівників поліції, щоб не прогавити важливих моментів, тому Вам, як потерпілому, важливо:

- дати короткі та чіткі пояснення того, що з Вами трапилось
- звернути увагу правоохоронних органів на важливі моменти
- дочекатись, коли працівники поліції оформлять необхідні документи
- уважно перечитати все, що подається Вам на підпис, за потреби, зробити зауваження та уточнення до текстів
- дізнатись: хто виникдав до Вас на виклик та нуди будуть передані документи для подальшої роботи з ними

Ви маєте право робити власні фотографії чи відеозйомку місця події – вони можуть бути використані в ході процесу пізніше (п. 12 ч. 1 ст. 56 КПК України).

ПЕРШИЙ ВІЗИТ ДО ВІДДІЛКУ ПОЛІЦІЇ

Через 24 години після повідомлення про злочин Ви можете звернутись до відділку поліції та дізнатись чи внесли в Єдиний реєстр досудових розслідувань відомості про злочин, його призначено слідчим та який номер присвоєно кримінальному провадженню.

Через деякий час слідчий Вас викличе для проведення слідчих дій телефоном або поштою.

До відділку поліції із собою **необхідно взяти**:

- ▶ паспорт або інший документ що посвідчує Вашу особу
- ▶ документи, що підтверджують право власності на майно, яке стало предметом злочину (договір купівлі-продажу, дарування, чени, квитанції, тощо)
- ▶ документи, що підтверджують вартість спричиненої Вам шкоди (чеки, квитанції, товарні накладні, тощо)
- ▶ медичні документи, що підтверджують розлад здоров'я внаслідок неправомірної поведінки (виписки з лікарні, листи непрацездатності, довідки лікарів, тощо)
- ▶ дані осіб, які можуть бути свідками, їх контакти та номери засобів зв'язку

Пам'ятка потерпілому 2: http://ulaf.org.ua/postrazdalyi_poterpilyi/

Право дітей на безоплатну правничу допомогу

URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2024/09/buklet-dity.pdf>

URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/buklet-mediacyiya-v-interesah-dytyny/>

URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/plakat-pro-protydiyu-bulingu-sered-ditej/>

URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/buklet-mediacyiya-v-interesah-dytyny/>

URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2020/01/rozmalovky-systemy-bpd-na-pravovu-tematyku-1.pdf>

URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2020/01/13booklet-children-cr.pdf>

СПЕЦІАЛІЗОВАНА ПІДГОТОВКА МЕДІАТОРІВ ЗА ПРОГРАМОЮ НАВЧАННЯ «МЕДІАЦІЯ У ВІДНОВНОМУ ПРАВОСУДДІ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ»

Мета спеціалізованої підготовки — набуття медіаторами конфліктологічної, комунікативної, правової, процедурної, емоційної та рефлексивної компетентностей для підготовки та проведення медіації із забезпеченням реалізації принципів відновного правосуддя під час кримінального провадження за участю неповнолітніх.

Завдання спеціалізованої підготовки:

- формування розуміння медіаторами сутності реституційного правосуддя, ювенальної юстиції;
- набуття знань щодо сутності та принципів відновного правосуддя та відновних підходів; форм відновного правосуддя;
- формування розуміння місця медіації під час кримінального провадження та порядку врахування її результатів у кримінальному провадженні;
- отримання знань щодо особливостей комунікації з неповнолітніми, особливостей та факторів формування особистості дитини у підлітковому віці; наслідків насильства та жорстокого поводження з дітьми, ознаками (індикаторами) його вчинення та факторів впливу на протиправну (криміногенну) поведінку;
- формування розуміння особливостей проведення медіації із забезпеченням реалізації принципів відновного правосуддя під час кримінального провадження за участю неповнолітніх;
- отримання знань, розвиток умінь та навичок за кожною компетентністю медіатора, необхідних для підготовки та проведення медіації із забезпеченням реалізації принципів відновного правосуддя під час кримінального провадження за участю неповнолітніх;
- отримання навиків роботи з документами під час підготовки та проведення медіації.

Навчальна програма побудована за методологією навчання дорослих (цикл Колба).

Спеціалізована підготовка медіаторів здійснюється за програмою обсягом (тривалістю) 90 години навчання.

Програма спеціалізованої підготовки медіатора включає теоретичну підготовку і відпрацювання практичних навичок.

Під час підготовки публікації використовувались матеріали:

- навчальної програми тренінгу «Базові навички медіатора в кримінальних справах», організованого в рамках проєкту «Підтримка реформи системи правосуддя для дітей», що реалізовувався громадською організацією «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Програма розроблена у співпраці з Координаційним центром з надання правової допомоги для навчання посередників для проведення медіації у межах пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», затвердженого наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 №172/5/10;
- спеціалізованої підготовки медіаторів за програмою навчання «Медіація у відновному правосудді за участю неповнолітніх», яка здійснювалася суб'єктом освітньої діяльності — Координаційним центром з надання правової допомоги за підтримки Програми розвитку ООН в Україні, громадської організації «Фокус права», Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх, громадської організації «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер».

УКР

www.coe.int

Рада Європи – провідна правозахисна організація на континенті. До її складу входять 46 держав-членів, зокрема всі члени Європейського Союзу. Усі держави – члени Ради Європи підписали Європейську конвенцію з прав людини – угоду, покликану захищати права людини, демократію та верховенство права. Європейський суд з прав людини веде нагляд за імплементацією Конвенції в державах-членах.

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE